

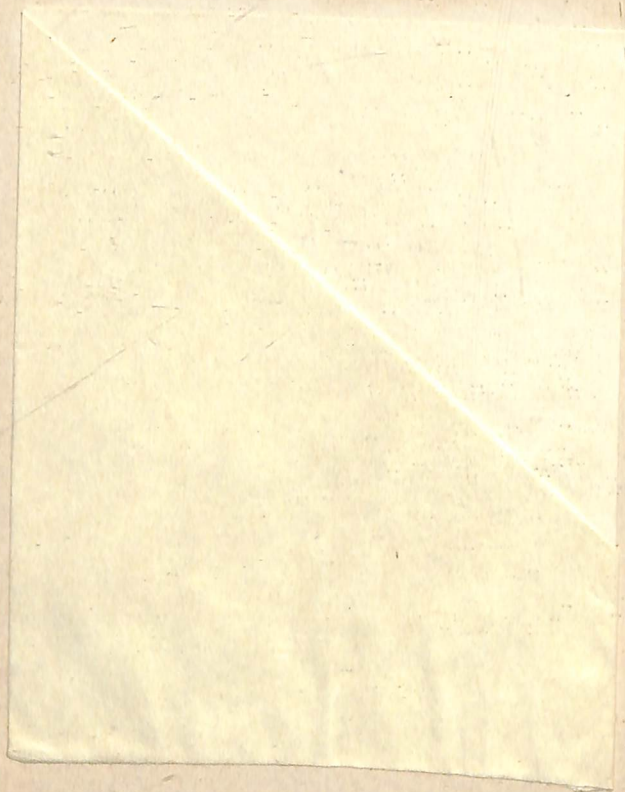
393

891.99.092 4pnd

2-42

upnd

1353

83

57
Էմբ

1353

ԻՍԸՀԱԿ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՑ

AP2
2-42

ԶԳԱՑՄՈՒՆՔՆԵՐԻ

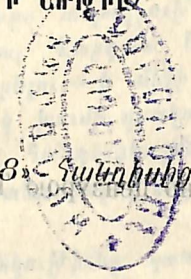
ԱԶԽԱԲԷ

486

(Խ. ԱՐՈՂԵԱՆԻ ԵՐԿԵՐԻ ԱՌԹԻՒՆ)

ՃԵՂ ԵՄ ՍՏԶԳԻՊԵՂ

(Արտատպած «ԼՈՒՄԱՅ» հանդիսով)

Арханное Управление
ՀՀ Արմ.ՍՍՐ
ՀԱՄԱՐ-ՈՒՄ-ՅԻՄ
ԽՈՍՏԱՆԵՐ

Տ Փ Խ Ի Ս

Տպարան Մ. Հարաձեռն Լ. Ընկ., Նիկ. 21

1898

8881

8881

493544008542

393-162

848458

8881

Дозволено цензурою Тифлисъ, 14-го Января 1898 г.

8881

8881

295-2013

ՅԱՌԱՋԱՐԱՆ.

«Հայրենասիրի ողբ» ի հառաչանքներով սնուած հայ սե-
րունդները հետզհետէ նորանոր «վերք»երի պատճառած ցա-
ւերն զգալով՝ աւելի ևս մեծ փափագով և հոգեկան թախիժով
էին կարգում այդ վերքերից մէկի հոգեշունչ նկարագրութիւնը—
Խաչատուր Աբովեանի «Վէրք Հայաստանի, Ողբ հայրենասիրի»
գրուածքը: Պատանի թէ երիտասարդ, օրիորդ թէ տիկին,
ամենքն էլ ցանկանում և փափագում էին անձամբ չօչափել այդ
«Վէրքը» և դասաւերջելով կարգացած հատուածների տպաւո-
րութիւնն ամբողջացնել. սակայն շատերն ի զո՛ւր էին որո-
նում, աշակերտ և աշակերտուհիք ի զո՛ւր էին ուսուցիչներին
խնդրում ու պաղատում իրենց համար «Վէրք Հայաստանին» ճա-
րել: Վերջին երկու տասնամեակում այդ գրքի միակ տպագրու-
թեան օրինակներն անյնքան սակաւացել, հազուադիւր էին
դարձել, որ շատերի փափագն անկատար էր մնում: Զմտ շա-
տերը ցանկացել են այդ գրքի երկրորդ տպագրութիւնը տես-
նել, շատերը դիմել են հանգուցեալ Վարդան Աբովեանին՝
տպագրութեան իրաւունքը ձեռք բերելու,—ի միջի այլոց տո-
ղերիս գրողը նոյնպէս, մի փոքրիկ խումբ գրականութեամբ
զրադուող պարոնների հետ դիմել է հանգուցեալին, մի քանի
տարի առաջ—սակայն ինչ ինչ պատճառներով բոլորն էլ ան-
յաջող ելք են ունեցել:

Այժմ վերջապէս բոլորի ցանկութիւնը կատարուած է.
մեր առաջը գրուած է ոչ թէ միայն «Վէրք Հայաստանին», այլ
և մի ստուար հատոր՝ կազմուած Աբովեանի արդէն տպագրուած,
բայց վաղուց սպառուած աշխատութիւններից:

Պէտք է շնորհակալ լինել պ. Իսահակ Ժամհարեանից, որ
յաջողեցրեց այդ գրքի տպագրութիւնը և հմուտ գրչի խմբա-
գրութեամբ ի լոյս հանելով՝ հայ բանասիրին միջոց տուեց իր
ամենասիրելի հեղինակի երկերը կարդալու: Մենք ամենայն
համակերանքով վերաբերուելով պ. Ժամհարեանի հրատարակու-
թեանը՝ մի բան միայն կցանկանայինք ասել՝ առիթից օգտուե-

լով: Աբովեանի երկերի թագն ու պսակը, հեղինակին հռչակ
տուող գործը, «Վէրք Հայաստանին», բուն ժողովրդական գը-
րուածք է և հէնց բուն ժողովրդի համար էլ գրուած. բայց այս

տպագրութեամբ ժողովրդին սիրելի այդ զգացմունքների աշխարհը բուն ժողովրդին անմատչելի է մնում՝ գնի պատճառով։ Սրանով չենք ուզում ասել թէ գիրքը թանկ է գնահատուած. քան լիցի, ուրիշի հրատարակութեամբ գուցէ կրկնակի գին ունենար, բայց խնդիրն այն է, որ բուն ժողովրդի, աղքատ դասակարգի մարդն անկարող է մէկ մանեթ մի գրքի տալ։ Արդեօք հնար չկայ «Վէրք» հայաստանին» առանձին տպագրել և գինն առ առաւելն 20 կոպ. նշանակել. մենք հաւատացած ենք, որ այդպիսի մի ժողովրդական հրատարակութիւն տասնեակ հազարներով կսպառուի։ Մեր ամենքի ցանկութիւնը պէտք է լինի, որ «Վէրքը» ամեն մի կարգաւ իմացող հայի սեղանի զարդը լինի։

«Վէրք»-ի այդպիսի մի հրատարակութիւնը փոքր ինչ կըփոփէ մեծ հայրենասիրի, հետեւեալ տարին լրացող, ցաւալիս կորոտեան յիսնամեայ տարեդարձի պատճառած վիշտը։

Մեծարգոյ հրատարակիչն իր երկտողի մէջ յիշելով, որ հրատարակութիւնը տեղի է ունեցել հանգուցեալ Վարդան Սրովեանի (Խաչատուրի որդին) համաձայնութեամբ և օժանդակութեամբ, համեստութեամբ նկատում է. «մեր նոր հրատարակութեամբ փոքր ծառայութիւն մատուցանելով հայրենի գրականութեան, մենք կամեցանք դորանով յարգել անմահ Խ. Սրովեանի յիշատակը...»։ Յաւաճարանի վերջին տողերն են. «Հրատարակութեանս ամբողջ արգիւնքը նուիրուած են յօգուտ հանգ. Վ. Սրովեանի որբացեալ զաւակաց»։

Սյուպիսի մի յարգելի հրատարակչին հասարակութիւնն ի՞նչ կարող է ասել, բացի խորին շնորհակալութիւն յայտնելուց։

Ժողովածուի խնամքով և հոգացողութեամբ խմբագրող պ. Ստեփանոս Տէր Սարգսեանցն իր յառաջաբանում բացատրում է հրատարակութեան վերաբերեալ հանգամանքները։ Բնագրների մասին, ուղղագրութեան, սրբագրութեան, կէտադրութեան, աւելացած փոքրիկ հատուածների և «կռունկ» ից հանած կտորի մասին. վերջը թւում է նաև Սրովեանի կենսագրութեան աղբիւրները։

Մի բանում համաձայն չենք պ. խմբագրողի հետ և ասում, որ այդ կէտն առաջուց հրապարակով չէ արծարծուել. ուղղագրութեան խնդիրն է այդ։

Սրովեանի երկերի այս նոր հրատարակութիւնը լուրջ ընթերցանութեան և ոչ թէ գիտնական հետազոտութեան նպատակով ի յոյս հանուած լինելով՝ պէտք էր և մինչև անգամ անհրաժեշտ՝ հեղինակի կոպիտ տառաւորալներն ուղղել կամ գոնէ միօրինակութիւն պահպանել։ 2պէտքէ մոռանալ, որ այդ երկի ընթերցողների եթէ ոչ մեծագոյն, գոնէ նաև ոչ փոքրագոյն մասը դպրոցական նստարանների վրայ նստած կամ թէ դեռ նոր վեր կացած պատանիներն ու աղջիկներն են լինելու. իսկ այդպիսի խառնաշփոթ ուղղագրութիւնը կարող է նրանց մոլորեցնել։

Նոյն իսկ գրականական տեսակէտից վայելուչ չէ տառասխալներով գիրք հրատարակելը. եթէ այդ սխալներն արգարացնէինք զաւառական հնչիւնաբանութեամբ, այն ժամանակ տասնից հինգ բառը պէտք է սխալ գրէինք։ Մենք հարկաւ այդ սխալների համար խմբագրողին չենք մեղադրում, նա ցանկացել է սրբութեամբ պահել եղած բնագիրը. բայց ցաւն այն է, որ ձեռագիր բնագիրն էլ խակաւնը չէ եղել, այլ խակականից սխալներով արտագրուած և ապա Վարդան Սրովեանի, բնագրի համեմատութեամբ, սրբագրած պատճէնը։

Խաչատուր Սրովեանի կենսագրութիւնը գրուած է նիւթին վայել ջերմ զգացմունքով և ոգևորութեամբ, սակայն պ. Տէր-Սարգսեանն արդէն յայտնի եղածների վրայ նոր բան չէ աւելացնում և իր խոստովանութեամբ էլ աւելի պակաս է տալիս, քան թէ գրականութեան մէջ արդէն հաւաքուած նիւթ կայ այդ մասին։

Ի. Յ.

1897 թ. ամառը, Մանգլիս։

«Վէրք Հայաստանի».

Ինչ դիթիչ անուն: Արդէն վերնագիրը ցոյց է տալիս
երկի հեղինակի բանաստեղծական թատիժը: Եւ դարուս վերջին
կիսի ո՛ր փոքր ի շատէ գրազէտ հայն չէ դիթուել մեծ հայ-
րենասիրի ողբը՝ կարդալով. ո՛ր աղնուաօրտ հայն չէ գգացուել
ու արտասուել այդ «վէրքն» անձամբ շօշափելով և ո՛ր հայի
սիրտ ունեցող մարդը կարող է կարդալ այդ «ողբը» և ան-
ձամբ չողբալ, չգգացուել ու չխորովուել:

Ժամեր չսղդբալ, չգագացուիլ ու չխորհրդաւորուիլ։

Իսկ ով որ մի անգամ կարդացել է «Վէրքը», նրա խոցուած սիրտն էլ ցմահ չի մոռանայ այն բուռն զգացմունքները, այն սրտամաշ խօսքերը, այն սիրուց և վշտից տաշտուած սրտի կոկիծը, այն հոգեկան տանջանքները, որ բանաստեղծական զգայունութեամբ և իրական վեհութեամբ արտայայտուած են այդ երկի իւրաքանչիւր էջի վրայ։ Քսան և հինգ տարուայ ընթացքում իմ կարդացած հազարաւոր գրքերից ոչ մէկն անքան արտասուք չէ քամել աչքերիցս, այնքան դառն վիշտ ու կսկիծ չէ առաջացրել իմ սրտում, այնքան զգացմունքներս չէ բուռն կել, որքան, կարծես սրտի նեարդներով պրուած, Վէրք հայաստանին։ Դեռ տասը տարեկան հազիւ կլինէի, երբ առաջին անգամ կարդացի... բայց միթէ կարելի է «կարդալ» սովորական գաղափարը գործ դնել այս դէպքում. ո՛չ Վէրքը չես կարդում, այլ այն հասարակ, կոշտ ու կոպիտ, դեղնագոյն թղթի վրայ տպուած (նախկին տպագրութիւնը) տողերն աչքերիդ միջոցով հոգիդ է ներս թափանցում, սիրտդ այրում, խորովում, ձայնդ հետզհետէ կտրւում է, կոկորդդ կուշ գալիս, կարծես խեղդւում ես և արտասուքն առատ հոսում է այտերիդ վրայից. մոռանում ես առաջը դրուած գիրքը և հոգիդ սաւառնում է հեռու, հեռու...

Գեորգ... Բայց ինչո՞ւ են զգացմունքիդ վրայ այդքան ազդում
Քանարեռի պարզ, անպաճոյճ և նոյն լսել գեղջկական բար-

բառով արտայայտուած այդ խօսքերը, միթէ դրանք աւելի գեղարուեստական են, քան Ձէքսպիրի ու Չիլէրի մարդկային ամենամիսն զգացմունքները նկարագրող գրուածքները, աւելի բանաստեղծական՝ քան Գէօթէի, լորդ Բայրօնի ու Հայնէի, աւելի իրական՝ քան Զօլայի ու Դիկէնսի, աւելի զգայուն՝ քան Ամիչիսի ներքաքանդակ երկերը։ ոչ, համեմատելն անգամ անհնարին է։ «Վէլքը»-ի խօսքերն ազդում են հայ մարդու սրտի վրայ բուռն կերպով, որովհետեւ այդ խօսքերը միմիայն գրչի շարժումների, արդիւնք չեն, այլ նոյն իսկ հեղինակի, Արթուրի, սրտի խորքերից դուրս թռած հառաչանքներ ու թախծալի մենախօսուածքներ։ Հեղինակն ինքն է խօսում սրտից հետ, նա է ամենազգայուն լարերիդ գիպչում և զգացման ամեն տեսակ հրէշիւններ առաջացնում։ Մէկ որ սկսում ես կարդալ «Վէլքը»-ը, ուզում ես մէկ շնչով վերջացնել, ոգևորում, բորբոքում ես և բոլորովն աննկատելի են անցնում նրա վիպական թերութիւնները, միջանկեալ ահագին հատուածները և թուրքերէն բառերի մեծ քանակութիւնը. ասում եմ՝ չնայելով այդ արգելաւորի՞թ հանգամանքներին, կարդում ես, զգացում և չես ուզում մինչև վերջացնելդ գիրքը ծալել—ինչո՞ւ. որովհետեւ ինքը հեղինակն էլ այդ զգացումներն է ունեցել գրելիս և «բեեսուն թաբաղէն» մի շնչով է գրել։ ... կրակը ջանս առաւ... էլ հաց, կերակուր մի շնչով է գրել։ ... կրակը ջանս առաւ... անց կենալիս, ուզում էի, միտքս չեկան։ Ծանձը առաջովս անց կենալիս, ուզում էի, սպանեմ, էնպէս էի վառվել։ Հայաստան հրեշտակի պէս առաջիս կանգնել՝ ինձ թե էք տալիս... Գիշերվան մինչև սրաթի հինգը ոչ հացի մտիկ արի, ոչ չայի, չիբուխ էր իմ կերակուրը, գրելը իմ հացը... Երեսուն թաբաղէն էն ա լցվելով էր, որ բնութիւնը իր պարտքը պահանջեց, աչքերս գնաց...»)

«Այլևք Հայաստանի» նոյնն է թէ ասել՝ զգացմունքները՝ աշխարհի
Մյոզ գգացմունքով, անվերջ զգացմունքներով է ներշնչուած մեր
նորագոյն գրականութեան այդ աննման ու հոտաւէտ ծաղիկը,
աշխարհաբար լիզուին բաղաբաղեական իրաւունք տուող այդ դա-
սական գրութիւնը:

Մի թեթեակի հոգեբանական վերլուծութեան ենթարկելով այս «ղգացումների աշխարհը», կարող ենք որոշել զգաց.

*) Տես յստիսիւն, ԼԶ ԼX և X.

մունքների հետևեալ տեսակները.

1. սէր դէպի իր աշակերտներն ու մանուկները.
2. ընկերական սէր.
3. ծնողական սէր.
4. ամուսնական սէր.
5. սէր դէպի բնութիւնը.
6. կրօնական զգացմունք.
7. սիրոյ զգացմունք.
8. հայրենեաց սէր:

1. Սէր դէպի իր աշակերտներն ու առհասարակ մանուկները:

Սրովեանն իբրև գերմանական կրթութիւն ստացած ուսուցիչ՝ մեծ սիրով և հաւատով է վերաբերում իր դաստիարակչական գործին. այն միջոցին, երբ մեր դպրոցական գործը, իր նախկին խալիֆայական աստիճանի վրայ էր գտնուում և խեղճ հայ մանուկները դատապարտուած էին ամիսներով ու տարիներով շարունակ իրենց համար անհասկանալի և մատաղ ուղեղներին անմատչելի սաղմոսներն և յայտնաբերները թուլութակի պէս անգիր սերտել, Սրովեանը եւրոպական մանկավարժական սկզբունքներով դաստիարակութիւն է քարոզում և անձամբ իրագործում: Այդ մանկավարժական սկզբունքի առաջին հիմնաքարն էր մայրենի լեզուի, աշխարհաբարի ուսուցումը՝ փոխանակ անհասկանալի դարձած գրաբարի. «...Սիրտս ուղում էր, պատուի, որ էս էրէխէքանց ձեռքն էլ՝ ինչ հայի գիրք տալիս էի, չէին հասկանում... ուզում էի շատ անգամ մագերս պոկեմ՝ որ էս օտար լեզուքը աւելի էին սիրում, քանց մերը...» *) «... թաք ըլի Դոն, դու՛ իմ պատուական ազգ, քո որդու արածը, քո որդու իսկ լեզուն սիրես, ընդունես, ինչպէս հէրը իր մանուկի կմկմալը, որ աշխարհի հետ չի փոխիլ...» **)

Հեղինակը դառն կսկիծով տեսնելով, որ իր հայրենակիցներն իրենց մայրենի լեզուն թողած՝ ուրիշ լեզուներով են խօսում և պարզ ըմբռնելով այդ հանգամանքի կորստաբեր հետեւանքները, բացազանչում է. «... Սիրտս եկել էր, բերնիս հասել, ճեսնում էի, որ էլ հայի գիրք ձեռն առնող, էլ հայի լեզուն խօսող քիչ-ա քանովում: Մէկ ազգի պահողն էլ լեզուն ա ու հաւա-

*) տես. յառաջաբան էջ V.

**) նոյնը էջ XI.

տը, թէ սրանց էլ կորցնենք, վայն էկել ա մեր օրին...» ***)

Նա քաջ գիտէ մայրենի լեզուի գոյութեան նշանակու-

թիւնը և նրա խաղացած մեծ դերը՝ թէ ազգերի կեանքում ընդհանրապէս և թէ մեր անցեալում մասնաւորապէս. «էսքան բաները լսեցիր՝ սիրելի կարգացող՝ բաս ինչպէս չի սիրող վառ-վիլ, որ դու էն ազգի որդին ես, որ էսքան տանջանք քեզ համար քաշեց, ինքը նահատակուեց, քո կաթդ ու արինդ ուրիշ ազգի հետ չխառնեց: էնպէս կարծում ես, քիչ բան ա, հազար տարով էս օրը քաշիլ, էլի ազգ պահել, որդի մեծացնել, անուն եղու, հաւատ ունենալ: Ա՛խ՝ էս միտք անողը՝ էլ ինչ սիրտ պէտք է ունենայ, որ իր լեզուն, իր ազգը չսիրի: Ասենք բլբլիլի լեզուն քաղցր ա, վէրու հաւին (խոխորին), սիրամարգին Աստուած գեղեցիկ գոյն, սիրուն թւեր ու բմբուլ ա տվել: Ասենք վարդը շատ գովելի ա, բաս ընչի՞ չի մանիշակը իր ռանգը, իր հոտը նրան տալիս: Միթէ վարդին տեսնողը՝ մանիշակին չի սիրի: Սարի անհոտ ծաղիկն էլ՝ իրան տեղը, իրան փառքը վարդի հետ չի փոխիլ: Միթէ բլբլիլի լսողը՝ դեղձանիկին (կանարէյ-կին) էլ չի պէտք է պահի... Ա՛խ՝ լեզուն, լեզուն, լեզուն որ չըլի, մարդ ընչի նման կըլի: Մէկ ազգի պահողը, իրար հետ միացնողը լեզուն ա ու հաւատը: Լեզուդ փոխիլ, հաւատդ ուրացիլ. էլ ընչով կարես տսիլ, թէ ո՞ր ազգիցն ես: Ինչ քաղցր, պատուական կերակուր էլ տաս երեխին, էլի իր մօր կաթը նրա համար շաքարից էլ ա անոշ, մեղրից էլ. էն վայրենի ազգերն էլ իրանց սոպու լեզուն աշխարհի հետ չեն փոխիլ» *):

Այս սիրուն համեմատութիւններն անելով հեղինակը զգացումած բացազանչում է. «ձեզ եմ ասում՝ ձեզ՝ հայոց նորահաս երիտասարդը՝ ձեր անումին մեռնիմ, ձեր արեին դուրբան. տասը լեզու սովորեցէք, ձեր լեզուն, ձեր հաւատը զայիմ բռնեցէք: Մէկ դարդակ լեզուն ինչ ա, որ մարդ չկարենայ սովորել: Բաս չէ՞ք ուզիլ, որ դուք էլ գրքեր վրէք. ազգի միջումն անուն թողաք, ձեր գրքերն էլ օտար ազգեր թարգմանեն, ձեր անունը յաւիտեանս յաւիտենից մնայ անմահ... Աստուած կեանք տայ էն ծնողացը՝ որի որդիքը ինձ մօտ են: Նրանց առաջին խնդիրն միշտ էն ա էլիլ, որ նրանց որդիքը հայերէն

***) տես. նոյնը էջ IX

*) նայնը էջ 99 100.

լաւ գիտենան: Գերեզմանն էլ որ մտնիմ, նրանց էս սուրբ խօսքը մտքիցս չի գնալ:...» *)

Արովեանը միայն կարգաւ գրել չէ սովորեցնում կամ չոր ու ցամաք գիտելիքներ չէ հաղորդում իր աշակերտներին, այլ զգացմունքներ է ներշնչում նրանց տպաւորուող դեռափը-թիթ սրտերի մէջ, սիրում է նրանցը՝ մաքուր, ծնողական, բա-րեկամական սիրով. «...էլի իմ, իմ ազիզ, իմ սիրելի աշա-կերտներն էին ընկել ետեկցա՝ որ քալքի մէկ բան էլայ իմա-նան: Մէկ առաւօտ փանջարումը նստած էլի մաքիս հետ էի ընկել, որ նրանք առաջովս անց կացան: Որ չտեսայ նրանց, հոգիս տեղընան էլաւ: Իմ ու նրանց էն օրվան իրար տեսնիլը՝ ո՞վ կարայ պատմիլ, ո՞վ օրտ ունի, ինքը կիմանայ: Բալքի թէ գերեզմանումը էս ձեռք մէջը մտքիցս գնաց՝ այ իմ սիրելի, իմ ազիզ բարեկամք. թէ չէ, որքան էս կապուտ երկինքը գլխիս ա, չունչս բերնումս, ձեզ, ձեզ սուրբ պէտք է համարեմ ինձ համար, ձեռք արեմն մեռնիմ: *)

Միմիայն տնկեղծ՝ սիրող կրծքից կարող են այսպիսի հոգեշունչ խօսքեր դուրս բղխել, միմիայն մտնուկ սերնդի վրայ իր յոյսը դրած՝ ջեբմ սիրտ ունեցող ուսուցիչը կարող է բացա-գանչել. «Երէիք ձեռք ջանին մեռնիմ. ձեզ եմ ասում իմ դարդը. ձեզ համար եմ գրում. ձեռք երեսին դուրբան՝ հողումն էլ ըլիմ, էկէք, վրէս կանգնեցէք. թէ ազգասիրութիւնն ու հայրենասիրու-թիւնը ձեզ վնաս տայ, անիծեցէք ինձ, թէ օգուտ, օրհնեցէք ու լսեցէք ձեռք ընկերների լացն ու սուրբ, նրանց հօրնը մօր կսկիծն ու ձեռք հօրնըմօր ծոցումը դինջ հանգստանալիս՝ ասած-ներս մտքներդ բերէք...»: *)

Նկարագրելով Պարսից խժոժութիւնները, գերեզմանութիւնն ու բոնի կերպով հայերին մահմեդականացնելը, Արովեանն աւելի մեծ կսկիծով է պատմում երեխաների կրած տանջանքն ու չար-չարտները. «... գաղաններին կմնայ բոլոր մէլդանը. դրանք պէտք է էս գիշեր մարաքեայ անեն էստեղ. գնանք, գնանք. միսս սրտաբուրում ա. «Գ՝ ով սիրտ կանի, մօտենայ. բաս էրէխէքանց հալն ինչ կըլի. նրանք կէրթան հասան խանի օրդուն, լաց կըլին՝ ջան տոօղ չի ըլիլ. կէրվին, կմորմորվին՝ մէկ ցաւող չի ըլիլ:

**) Նոյնը էջ 100—101.

*) Նոյնը, յառաջաբան էջ VII

**) Նոյնը, էջ 170

Ամէն մէկը մէկ խանի, կամ Արախլի ձեռք, հաւի պէս կծվայ կամ լեղապատառ կըլի, կամ սուրբ իր դօշը կխրի, իրան կօպանի, կամ տանջանքին չղիմանալով կթուրքանայ. ո՞վ լսողը ինչպէս չպտի տարտափիլ...**) «... Պարսից գոռալուն, հայոց լալուն ու սրալուն, ու էն անմեղ էրէխէքանց էրվէլուն, ծէծվէլուն, մղկտալուն, չունքի էս տեղ պէտք է նրանց աչք ու բերան բաց անեն, որ նրանց գարշելի երեսը տեսնեն, իրանց ծնողաց երեսը, իրանց քաղցը հօր տունը մօռանան, ու նրանց արինա-թաթախ չանգերումը իրանք մրմնջան, իրանք փրփնջան, իրանք մղկտան, սրանք վխկտան, իրանք գլխիս ու երես ծեծեն, խո-րովվին, սրանք միրուք ու ճալվեր սղալեն ու փառաւորվին, իրանք հէքնը մեր, քիւ ու ախպէր ձէն տալով՝ դօշընքը եղ ճոթռեն, նվաղեն, սրանք իրանց իմամ հուսէինի անունը յիշ-լով՝ եա ծօցընքը ուղէնան նրանց առնեն, եա զանակները, թրերը սրելով՝ նրանց սրտընքին դէմ անեն, որ լուվին:*) «...Մութն էկել ա, գետինն առել՝ նանի ջան, սար ու ձոր թաւարել, փակվել. մենք մէքը կորցրած հաւի ճտերի պէս ընկել ենք չօլ ու դուգ. ո՞չ աչքընքս ա քուն, ո՞չ սրտընքս՝ դարձը, ախ քաշելիս՝ կրակ ա դուս գալիս լերդընքերիցս. քարերը ականջ չունին, որ մեր ձէնը լսեն, սարերը սիրտ չունին, որ մեզ վրայ ցաւին. երկինքը հեռու, որ մեզ քաշի, տանի, երկիրը թուր չունի, որ մեզ էլ փրթի կոտորի. ո՞ւմ ասենք մեր դարձը, ա՛խ՝ ում. ընչի մեզ աշխար բերիք, ընչի մեզ կաթը տվիք, պահեցիք... Ձեռքներս կօպած, գլխընքս բաց, երկնքի տակին, Ապարանու չօ-լումը, ձեզ ենք կանչում, ձեզ չենք օւղում, ձեռք անունը տալիս, ձեռք խաթեր գալիս այ մեր ազիզ ծնողք. երկնքումն ու ձեռք հողին՝ թողէք: մէկ սհաթ գայ, վրընքս պտիտ տայ, երկրումս դեռ մեր աչքին մի երեկ, հասրաթներս առնենք ու յետոյ, ան, յետոյ մեր հոգին էլ ձեռք հոգուն տանք... էս օրուան համար. մեզ սրից, ջրից աղատեցիք, մեր ցաւին դարման արիք, մեզ ջան ասելով, մեր աչքը սրելով, գողոնող առնելով, սար ու ձոր ընկ-նելով, մեզ ապրուստ ճարեցիք, ձեռք կեանքը խաւարացրիք, մեզ ծաղկացրիք, դուք թառամեցիք, մեզ դաւարացրիք, ձեռք ում բրընջարացրիք, մեզ տանը քուն դրիք, դուք հանդում, չօլում, արեկի, անձրեկի տակի ջանհասն էլաք, որ մենք դօրանանք. աչքընքերիդ,

*) Նոյնը, էջ 175

**) Նոյնը, էջ 172—173

լիսը սպիտակացրիք, որ մենք մեծանանք, հասնինք ձեզ քօմակ ըլինք... Սրբութիւն էիք առնում մեզ հետընդդէմ տալ տալիս, ժամ էիք գնում մեր ձեռք մոմ տալիս, Զատիկ էր գալիս, Զորոհնէք ըլէլիս, կիրակու ժամին, սուրբ պատարագին՝ մեզ խտիտ անում կամ ձեռով տանում քար, աւետարան, սեղանի, բեմի, խաչի, պատկերի առաջին, սրբերի ոտի տակին գիրքը, կարդալիս, սկին դուս՝ գալիս՝ մեզ տէրտէրի ոտը քցում, խաչի առաջը դնում, մեզ համբուրել տալիս, դուք էլ համբուրում, աղաչանք անում, որ սուրբ աւագանի, մեռելի շնորքը մեզ վրայ մնայ, ջուրն ընկնենք՝ մեզ պահի, կրակն ընկնինք՝ մեզ սրժացնի մեզ զօրացնի, որ էս օր էս կրակումը, էս բոցումը էրվինք, տանջվինք՝ մեր ձէնը չիմանաք, մաշվինք, փշանանք՝ մեր սուրբ շանէք. թրով մեզ կտրատեն, մեզ դուք շաղատէք: ...Մէր չունենան, լայ՝ դու լաց ըլելիս, հէր չունէնաս գայ՝ դու կսլծալիս, քիրդ մօտիդ չըլի՝ դու ոտը անէլիս, ախպէրդ ձէնդ չլսի, սիրտդ պատռվէլիս... ձեր ջանին մեռնիմ՝ երէխէք ջան՝ մենք ում որդիքն ենք, որ թրից վախենանք, ում գաւաղներն ենք՝ որ կրակը մեզ թուլացնի Մեր ծնողը ու ախպէրները չէին՝ որ էրէկ էնպէս քաջութեամբ մեռան, որ արարած աշխարհը դարմացաւ, ու հուրն յաւիտենական պտի դարմանայ:*)

- « Հանգիստ ու խաղաղ մնա՛ք՝ սիրելիք,
- « Մինչև օրն վերջին, լիսն գեղեցիկ.
- « Անմեղ երեխէք՝ արդար դուք հոգիք:
- « Քանի Երարան տեսնեմ, անց կենամ,
- « Քանի շունչս առնեմ, ձեր անունը տամ,
- « Ա՛խ իմ ազգի դուք հրեշտակ սուրբ որդիք,
- « Որ էդպէս կանուխ դուք թառամեցիք...» **)

Ո՛ր պատանին, ո՛ր երիտասարդն ու օրիորդը չի՛ սիրի այսպիսի հոգեշունչ դատարարական եւ իրաւամբ «Վէրքը» տպա. գրուելուց յետոյ՝ դարձաւ հայ պատանեկութեան ամենասիրելի ընթերցանութեան գիրքը. չամ անգամ եմ գիտել, որ դպրոցական այն աշակերտները, որ անտարբերութեամբ կարդում են դտազըրի ուրիշ յօդուածները, հէնց որ «Վէրք»-ից առնուած հատուածներն եւ կարդացնել տալիս, թէ և սկզբում սկսում են

*) Նոյնը, էջ 176—179

**) Նոյնը, էջ 183—184

նոյն անտարբերութեամբ, բայց հետզհետէ, մէկ էլ տեսար ձայնը սկսեց աւելի պարզ հնչել, շեշտել, բացազանչել, աչքերը փայլել—մէկ խօսքով իսկոյն նկատում ես, որ կարդացածն ազդում է նրա սրտի վրայ. նա զգացում է և այդ բոլորը զգացմունքի արտաքին նշաններն են:

Սյդպէս է նոյն իսկ քաղաքացի պատանին, իսկ եթէ կարդացողը գաւառացի է (հարկաւ ոչ վիրախօս), այն ժամանակ ոչ թէ միայն ինքը, կարդացողն է զգացում, այլ ամբողջ դասարանը կարծես ելքաբրական զօրութեամբ մի շունչ է դառնում և նրանց աչքերի մէջ կարդում ես նրանց սրտի զգացածները: Քանի՛ անգամ եմ լսել նրանց բացազանչութիւնը՝ թէ ինչո՞ւ շուտ վերջացաւ յօդուածը և թէ ինչո՞ւ շարունակութիւնը չկալ. իսկ երբ յայտնել եմ նրանց «վէրք հայաստանի» գրքի գոյու-թիւնն և այդ հատուածների այնտեղից վերցրած լինելը, այլ ես հանգիստ ու դադար չեն տուել ինձ, մինչև որ դժուարութեամբ գտել և տուել եմ նրանցը՝ կարդալու:

Սյդպիսով «վէրք»-ի հեղինակն ու հայ պատանիները փոխադարձաբար սիրում են միմեանց, միմեանցով ոգևորում և միմեանց անունով երդում:

Հայ պատանիները ոգևորում են «Վէրք» կարդալով, որովհետև այնտեղ նկարագրուած են տեսնում իրենց հօրն ու մօր, եղբայր ու քոյրերի և նոյն իսկ իրենց ներքին աշխարհը, զգացմունքները, ուրախութեան ու տխրութեան օրերը, բարիկենդանն ու ջիրիղը, օւրախութեան հանդէսն ու յուզարկաւորութիւնը, ծիծաղն ու լացը, քաջութիւնն ու թուլութիւնը, ստիճն ու ձորը, աղբիւրն ու առուակը, խոտն ու ծաղիկը, սերն ու մածուցը և այլն:

Արդեանը սիրում է հայ մանուկներին ու պատանիներին, որովհետև գիտակցաբար է վերաբերում իր գործին, գիտէ հայ մանուկների դրութիւնը, նրանց ծնողաց տգիտութիւնը, նախապաշարումը, անկարողութիւնը. նա տեսնում է հայի յետամնացութիւնը, եւրոպական ազգերի քաղաքակրթութիւնը և նրա սրտից արիւն է կաթում, որ չի կարողանում հայ մանուկների ցաւերին դարման անել. «էրէխէքներս չօբան դառած ման են գալիս, նրանց դարդը չեն քաշում, որ մէկ այրբէն էլա, մէկ ճզի բզի սովորցնեն, հէնց իրանց փիքըն են քաշում: Էդպէս հօ չի ըլիլ:») «...Մարդս որ ծնվում ա, մէկ գունդ մսից

* Նոյնը, էջ 23

աւելի էլ ոչինչ չենք տեսնում: Տարիք են անց կէնում, որ քիչ քիչ ոտն ա ըլում, քիչ քիչ լեզու, ուշ ու միտք գալիս, ձեռք բերանը տանելը ու դարգակ հաց ուտիլն էլ ա, հաց դատիլը չեմ ասում, սովորում: Բայց վաղ էն էրէխին, վաղ էն ազգին, որ աչքը էնպէս գոգում բաց կանի, որ լսի տեղ խաւար կտեսնի՝ աչքը բաց դուզ ճամփէն կըթողայ, անբնականին կհետնի, որ էնպէս խրատ տուող չի ունենալ, որ նրան հոգի տայ և ոչ հոգին էլ հաւնի: Երբ որ լաւ կարգացող էլի՝ երեսներանց ջուկ, ժողովրդին ջուկ դիչեր ցերեկ խրատ էր տուել, կարգացրել, լուսաւորել էր, հիմիկ մեր ազգը էս հալին կըլէր, էս տեղ կընգնէր: Սարի հայվանն էլ մեզանից լաւ ապրում, հարամուց, ֆորովանից ետ փախչում, ետ վրայ թողում՝ կտրատում, պուխը պահում. ծախ բունն էլ որ քանդում ենք՝ ջովովում, թխին գլխին ա անում: Երբ ծախ դղար էլ ա չկանք, որ մեր բունը պահենք...»^{**)}

Նա համեմատում է հայ սերնդի ժամանակակից դաստիարակութիւնը նոյն իսկ թուրք մանուկների կրթութեան հետ և վերջինն աւելի գերազանց գտնում. «...Մի գնա մեշիկը, ամէն մօլլայ էն անհաւատ տեղներովը՝ քառասուն, յիսուն, մեծ, պստիկ, գլխին հաւաքել, առաւօտից մինչև մութը ուսումն ա տալիս, իր մասարի բանը սովորեցնում, մերոնք հէնց իրանց քէֆն են արամիչ անում... Մեր որդիքն էլ մեզ նման էլ ուսում, էլ մենձանում. չենք գիտում, թէ մենք սովորեցնենք. գիտացողն էլ ականջը կալել ա, ում ասես: Թէ սուտ եմ ասում՝ այ ջամրհաթ՝ մատներդ կոխեցէք, աչքս հանեցէք, թէ չէ՝ ախր մեր ազգը որ խեղճ ա մնացել, թրի, կրակի ետիք, բոլորի պատճառն էս ա՝ որ մեզ մէկ ասող չի ըլում՝ թէ մենք ո՞վ ենք, մեր հաւատն ի՞նչ ա, ընչի՞ համար ենք էկել աշխարհ. քոռ գալիս ենք, քոռ գնում... Տօ եզին թուրքն էլ ախր Ղուրանի շատ փայլ անգիր գիտի, ետ մէկ հայր մեր չեմ գիտում, ախր ի՞նչ իմանամ՝ թէ հոգիս ուր կէրթայ, մարհիսս ուր, ախր իմ խեղճ էրէխէն ինձանից ինչ պէտք է սովորին: Թող ինձ կարթացնեն, որդուս ուսումն տան, մեզ ճամփայ չհանց տան...»^{*)}

Արտիկանը գիտէ թէ ինչպէս են դաստիարակում այն սակաւթիւ հայ մանուկները, որոնց բազմը ժպտացել է և մի

^{**) Նոյնը, էջ 259, 260}

^{*} Նոյնը, էջ 39—40

տէրտէրի կամ տիրացուի գոմում չորած՝ սաղմոս ու աւետարան են անգիր անում. «պարտականը նա ըլի՝ որ ինձ կարթալ չի սովորեցրել, ամա բանը մենակ կարթալումը չի...»^{**)} «Աղասու ջիգըր հէնց էնգուր վրայ էր շատ անգամ գալիս՝ որ ինչ անում էին, խելքումը չէին նստացնում, թէ բանի զօրութիւն ինչ ա...»^{***)}

Նա պահանջում է, որ՝ դաստիարակը ոչ թէ միայն դատարկ խօսքերով լցնէ երեխաների ու մօծերի գլուխը, այլ ինքն անձամբ օրինակ լինի նրանցը՝ իր վարք ու բարքով, նիստ ու կացով. «Աւետարանը իրանք են կարթում, ժամ ու պատարագ իրանք անում, մեզ ասում՝ թէ մեր ասածն արէք, մեր գործըին միջ նայիլ: Ախր ինչպէս չընայեմ, հօ քոռ չեմ, փառք Աստծու: Ինչ ճամփով որ դու գնում ես, ես էլ էն ճամփով պէտք է հետդ գամ, տօ դու դուզ գնա, որ ես էլ դուզ գնամ է. զօռի բան չի հօ: Տօ դու խեցգետնի պէս ծուռն էս եռում, ինձանից պահանջում ես՝ թէ ծուռը մի գնար: Առաջ դու արան, յետոյ ինձ խրատ տուր՝ է...»^{*)}

Արտիկանի մանկավարժական տեսութիւնները պարզ կերպով ցոյց են տալիս ժան-ժակ Ռուսոյի սկզբունքների ազդեցութիւնը. նա չափազանց ոգևորութեամբ է խօսում բնութեան դաստիարակչական ազդեցութեան վրայ. բնութիւնն աւելի շատ բան է սովորեցնում՝ քան թէ նրա ժամանակակից դաստիարակները, քահանաների խօսքն ու քարոզը. «... Ես էլ գիտեմ, որ Աստուած փիս բան չի սիրել, ես որ հող տեղովս ատում եմ, նա ինչպէս կընդունի: Թէ բան ունիս, էն ասան, էտով քարվան չի կտրել: Քրիստոս գիտենայ՝ իմ ծառիցը ու դաշտիցը շատ բան եմ սովորում քանց սրանցից...»^{**)}

Վարժարանում սովորածը նա անուանում է «մեռած բառով», «անհոգի շնչով»՝ «Թոյլ լեզուով» սովորած. «...Ա՛խ՝ ինչ տեղ են կէնում՝ որ էսպէս չանեն, էս սիրտը չունէնան. վարժատան չէին՝ մեռած բառով, անհոգի շնչով, թոյլ լեզուով լսել՝ թէ Հայր էլ վաղ թագաւորութիւն ունէին, որ կամ չհաւատային, կամ քունները վարպետի անսիրտ արամադրութեան վրայ տանէր. մի՞ն քար նրանց համար գիրք ա, ամէն ապառաժ նրանց համար պատմութիւն, ամեն հին բերդ, քանդված

^{**) Նոյնը, էջ 24:}

^{***} Նոյնը, էջ 19.

^{*)} Նոյնը էջ 22--23

^{**) Նոյնը էջ 143—144}

մատուց կամ եկեղեցի, որ սար ու ձոր լիքն են էս տեղ, նրանց համար կենդանի վարժապետ։ Ամէն գերեզման, ամէն արձան նրանց համար կենդանի վկայ, ու պատմադիր...»։ ***)

* *

2. Ընկերական սէր։

Որքան այժմս, մեր լուսաւորեալ կոչուած ժամանակը, թուլացել ու խղուել են ընկերական կապերը և դրանց տեղը բռնել եսամոլութիւնն ու անձնական շահի ամեն բանից գերադասելը, այնքան էս պարզ ու վսեմ գոյններով է նկարագրուում Արտփեանն ընկերական սիրոյ արտայայտութիւնները. «...Աղասի ջան, Ղաասի, ինչ կըլէր, որ ամէնս էլ քո ուղուրին մատաղ էինք գնացել՝ անպէ՛ր ջան, մեր հոգի, մեր աչքի լիս։ Արին կապեցիր խալ-խի օրտը, կրակ վառեցիր երկրի գլխին՝ ա՛յ աշխարքի աչք Աղասի։ Մէկ ճանճ էլ ա նհախ տեղը չես սպանել, մէկ սառը խօսք քո բերնիցը չի դուս էկել՝ ա՛յ Աստծոյ գառ ախպէր՝ ախր ընչի՛ պէտք է Աստուած քեզ էլ, մեզ էլ է՝ տեղը հասցնէր։ Ո՛ր գնանք, ո՛ր մեր գլուխը մը քարի առաջին լաց ըլինք, ո՛ր ջուրն ընկնենք, խեղդվենք, պըծնենք։ Տօ մէկ բերանդ էլ ա՝ բաց արա՛, քո ջանին մեռնենք։ Ընչի՛ ես էսպէս մեղ էրում, փոթո՛թում։ Ի՛նչ կըլի որ էդ սիրուն աչքդ էլ ա, մի բաց անես, մեզ էսպէս չսպանա՛ս։ չխաբըն էլ ինչ պէտք է մեզ համար, որ քեզ չենք ունենալ։ Մեր գլուխը քեզ դուրբան, ամենս էլ առաջ մեր արինը վեր կածենք. կաթն ու ծիծ մէկ տեղ ենք կերել, որ քեզանից ձեռ քաշենք։ Բախտ ու լաւ օր մէկ տեղ է՛հ դուր հա-մար ենք վայելի, որ քեզ նեղ օրը բան թողանք։ Որիս ուղում ես, վեր կաց, քո ձեռովը մատաղ արա՛. ով երեսը եզ թերի, չլինքը տուր՝ քո ձեռին դուրբան...»։*)

Անձնութեան իդէալն արտայայտող այս խօսքերն տուում են Աղասուն իր ընկերները, բայց Աղասին էլ իր կողմից յիտ չէ մնում դրանցից. նա էլ է վառուում ընկերական սիրով, նա պակաս անձնագոհ ընկեր չէ. «Այ ջիւան, ջիւան աղայ. լաւ իմանում եմ, ինչ թուր ա էկել՝ սրտիդ դէմ առել։ Ինչ կրակ ա ընկել՝ լիբդդ էրում ու ջիգեարդ. բայց ինչ անեմ, ընչի՛ չես սիրտդ եղ բանում, որ մէկ քոյ ցաւդ իմանամ, ու էլած կեան-

*** Նոյնը, էջ 22.

*) Նոյնը, էջ 230

քըս էլ քոյ ուղուրիդ մատաղ անեմ։ Ա՛խ՝ լաւ եմ իմանում՝ աղիդ ջան, որ սիրոյ թեւ երեսիդ քսվել ա, սիրոյ նետը քեզ էլ ա դիպել, բայց ընչի՛ չես պարզ ասում, որ գլուխս եղ դնեմ, սիրածդ գետնի տակին էլ որ ըլի՝ հանեմ, ձեզ ձեր մուրազին հասցնեմ, ու ես էլ ձեր օտի տակին հոգիս տամ։**)

«...Ախ՝ աչքի լիս՝ որ սրտումդ էդպէս դարդ ունիս, հէնց իմանում ես քան եմ, որ ինձանից բան ես թաքցնում։ 2է՝ էնպէս ես կարծում, թէ էս իմ խորոված ջիգեարը, որ էլ սաղ տեղ չունի, քո դարդի համար էլ տեղ չի՛ քթնիլ. քո ցաւը չի՛ քաշիլ. էլած չուն-չըս ու ումբըս քեզ չեմ տալ։ Հէնց իմանում էի՝ Աստուածանից դու բան չթաքցնես, ինձանից չես թաքցնիլ. էդ ա քո սէրդ ու սիրտդ։ Հէնց իմանում էիր՝ թէ Աղասին էնպէս մեռել ա, որ քեզ համար մէկ անի էլ ա չի՛ քաշիլ, քեզ համար մէկ կաթ ար-տասուք. էլ ա չունի՛։ Հէրնը մէրս դորդ ա՝ մահվան դուռն են հասել, նշանածս՝ ով ա գլտում՝ հողի տակին ա թէ երեսին, ամա քանի նրանց ձեռս չի հասել, երբ կթողամ՝ ձեր մէկի աչքը ցաւի, ձեր մէկի մազը թերվի։ Մինչև ես մեռնիմ ոչ, մինչև ինձ թիքայ թիքայ չանեն, ձեզ կթողամ, որ մէկ դուշ անց կենայ գլխերիդ վրայ... Հազար սար ու ծով մեր մէջն ըլի, էլի կթռչիմ, նրան կհանեմ, կբերեմ, թաք ըլի՝ դու դարդ չա-նես, երեսիդ մեռնիմ...»։*)

Ընկերական սիրոյ արտայայտութեան ամենասրտաշարժ, ամենազգայուն և ամենավսեմ նկարագիրն է՝ Աղասու ընկեր Մօսիի ասա ծխօսքերը՝ Աղասու դազադի ետեից. «Աղասի ջան, Աղա-սի՝ աչքիս լիսը վաղուց ա խաւարել, որ մէկ երեսդ էլայ տեսնեմ, ոտներիս ջղերը վաղուց են փէտացել, որ վրէժ էլայ մի կանգնեմ, սուք անեմ. ձեռներս քօթուկի պէս դօշիս են կպել, որ մէկ նաշդ էլայ խտտեմ, որ մէկ երեսիդ վրայ ընկնիմ, երեսդ երեսիս տամ, հոգիս հոգուդ հեղ ճամբու գցեմ, էդ լիս երեսիդ դուրբան՝ Աղասի, էդ ջիւան ջանիդ մեռնիմ՝ թագաւոր Աղադի։ Է՛դպէս էիր ուղում քո խեղճ հօր հաւարին հասնիս, է՛դպէս էիր ուղում քո դօստ բա-րեկամի սիրտն առնիս, է՛դպէս էիր ուղում Անի չինես, ումբդդ ու արեղ խաւարացնես, որ բալքի քո ազգին ու աշխարքին մէկ ճար անես՝ ա՛յ քո հրեշտակ ջանին դուրբան։ Ա՛խ՝ մկամ երկիրը

** էջ Նոյնը, 306

* Նոյնը, էջ 237

քեզ պէս ծնունդ ունի, քեզ պէս զաւակ բերել ա, որ էդպէս անջիգեար քեզ տանում ա. մկամ երկինքը քեզ պէս հողեղէն տեսել, տեղեղծել ա, որ քեզ խլում ա. մկամ հայոց ազգը քեզ պէս որդի, քեզ պէս ճրագ էլ ունի, որ քեզ բերել ա հողը դնի, քեզանից ձեռք վերցնի, քո ջիւան ջանը գետնին, գերեզմանին պահ տայ, էդ երկնքի նման լուսեղէն պատկերիդ մեռնիմ՝ Աղասի: Լոռուայ սարերը քեզ պահեցին, քեզ սիրեցին. Անու խաւարէքը քեզ զվաթ տվին, հարամուց ազատեցին. բաս հէնց վաթանն էր քոռացել, վաթանն էր խաւար էլել, որ խորդ մօր պէս՝ իրան գլուխը պրծացրեց, քեզ մահու տուեց, քեզ՝ որ հազար տարի անց կէնայ՝ էլ քեզ նման զաւակ ոչ ունեցել ա, ոչ կուէնայ: Հինգ տարի բոլոր՝ դու էիր մեր դաշտերի, սարերի Աստուածը. հազար գերի և անճար քո ձեռքը իրանց կեանքը նորէն ստացան: Բաս էնքան սիրտ էլայ չունէր քո աշխարքը, որ մէկ սհաթ էլայ քեզ պահէր, քո արեւը էդպէս շուտով շթողար մէր մտնի: Աչքերս հասան-խանը հանել տուեց, որ ու ձեռս նրան դուրբան էլան՝ Աղասի ջան. երկինք ու երկիր ինձ համար յաւիտեան խաւարեցան, ջան ու զօրութիւն վաղուց ինձանից ձեռք վերցրին, արեգակ ու լուսին վաղուց ինձ համար մէր մտան. ծնող, ազգական դեռ չեմ տեսել, որ սիրտս չէրվէր, բայց էլած չունչս էլ քեզ համար էի պահում. քառացած ականջներս քո ձենին էին հասրաթ մնացել, խաւարած սիրտս քո անունովն էր պայծառանում, սխիթարւում, քո անուշ ձենին էի մնում՝ որ մէկ լսեմ, յետոյ հոգիս տամ. քո լուսեղէն պատկերին էի կարօտ՝ որ մէկ գայիր՝ էն խաւար գնդանին լիս տայիր, սրտեղ ինձ պտի դնէին, էն սառը գերեզմանին չունչ տայիր, որ ինձ պտի ծածկէր, էն տեսնող լսողին էր էիր, որ իմանային թէ դու՝ դու ես ինձ վրայ սուք անում քո արեւին մատաղ: Հմիկ արձիւն ինչ կլի երկնքիցը մէկ կրակ ընկնի գլխիս ինձ էրի, փոթօթի կամ երկիրը պատուվի՛նձ ներքե տանի արեւս պէտքէ քո սուքն անեմ որ աչք էլ չունիմ, ես պէտքէ քո վրէդ գամ, որ չեմ էլ տեսնում հողը պտի ըլի քո գերեզմանը, թէ սիրտս. մարդիկ են մէնակ վրէդ լալիս, թէ սար ու ձոր էլ. գիշեր ա՝ որ քեզ թաղում են, թէ ցերեկ. արեգակն ա աչքը բռնել, խաւարել, թէ լուսինը. հրեշտակք են քեզ շրջապատել, քեզ ողբում, թէ մարդիկ. երկնքումն եմ քեզ հետ, թէ երկրումս, էդ սիրուն ջանիդ մեռնեմ՝ Աղասի: Հերն ու մէրդ առաջիս կանգնել՝ խնդրում են, հրճում

են, քեզ կանչում, թագ ու պսակ, լիս ու ծաղիկ քեզ վրայ են վէր գալիս, քեզ պէտք է զարդարեն. թագաւոր ու նահատակ քո առաջն են եկել. բոլորը տեսնում եմ, բոլորի միջումն դու ես արեգակի պէս փայլում. բաս էս ինչ տխուր ձէն ա, որ ականջս ա ընկնում, Բաս էս ինչ կոծ, կսկիծ ա, որ վեր ա ըլում, բաս ուր ա նաղլուդ, ուր քո ջիւան երեխէդ, որ թողել՝ գնում ես, չես հարցնում, բաս էս ինչ քարեր են, որ չորած տեղս, ծնկներս ջարդում, մաշում են. չէ, վա՛յ իմ գլխիս, արեւիս, դու ես երկնքումը, ես, ես ողորմելիս միայն երկրումը, էս փուշ աշխարքումը, էս խաւար տարտարոսումը, էս փշալից ձորումը. ես առանց քեզ, Մօսին ու ոչ Աղասին, մարմինն, ու ոչ հոգին, լաշը դարդակ, բայց ուր հրեշտակն: Քեզ հետ կեանք բաշեցի, առանց քեզ թող չըլի, քո կողքին արեւս բաց էլաւ, իմ առաջին քոնը մէր մտաւ. էս չունչը կրակ կը դառնայ ինձ կէրի, էս հողը դժոխք կդառնայ ինձ կմաշի, էս մարմինը որ ինձ պէտքը չի, քեզ թող քեզ դուրբան ըլի, քեզ ինձ ուր ես թողում դու գնում, ինձ ուր ես թողում դու թրու. երկիրն մէկ տեղ վայելեցինք, օրօրոցում, չօլում դու էիր իմ կենաց ընկերը, դու իմ սրտիս սիրեկանը, ես քո աղիդ բարեկամը: Մկամ հէրնը մէր՝ որ քեզ լաց չըլէին, ազգական, սիրելի վրէդ չկանգնեն, բաս քո ջրատար Մօսին, քո պահած որդին՝ քեզ կուղարկի՛, ինքը կմխիթարվի՛, քեզ հողին կտայ, որ հետդ չի գայ. չէ, չէ էդ սուրբ երեսիկ մեռնիմ, որ էլ չեմ տեսնիլ. դու գնայ արքայութիւնը, ինձ տար դժոխքը, տար. էս աշխարքն էլ չի կարող ինձ պահել, մարմնիս աչքը քեզ չի տեսնում, հոգուս աչքը հօ բաց կըլի, քո ջանին տեսնեմ. թէ երկնքումն էլ քեզ չկարենամ խտտել, գրկել, հետդ խօսալ, մօտդ նստիլ, հրեշտակ տեսնելիս, գլխովդ շրջելիս, դրախտումը նայելիս, լիսն վրէդ գալիս, որ քեզ տեսնեմ քեզ՝ Աղասի ջան՝ սուր խրին սիրտս էլի կխնդամ, կրակ վառեն գլխիս՝ էլի կցընծամ, տար. տար քո բարեկամս, թէ չէ՝ ես կգամ, որ եդ չըմնամ... (ա. ար. ար. ար.)

Այո, ընթերցող, ճիշտ որ այս խօսքերը կարող են սար ու ձոր կրակ ձգել, մարդու սիրտը կարտել և արիւնն ու արտասուքը ցամաքացնել. «Աստուած՝ ով ունի էն լեզուն, որ

պատմի՝ ինչ որ էո տեղ պատահեցաւ. Սար ու ձոր կրակ
ընկաւ, խալիս գլխին ջուր մաղվեցաւ, էլ բերան չէր բաց ըլլում,
աչքն էր իր կրակը վեր ածում, սիրտն՝ էր իր խանջալները
փոխում, շունչն էր իր ծուխն ու բոցը քթիցը քուլայ քուլայ
դուռ փչում: Այլամ աշխարհ մնաց քարացած՝ կանգնած: ...**)

*
*
*

3. Ծնողական սէր:

Աղասին, զգայուն սրտի այդ վսեմ տիպարը, ընկերասէր
Աղասին, հարկաւ չէր կարող իր ծնողներին չյարգել, չսիրել և
սրբի պէս չպաշտել: Իբրեւ հնազանդ որդի, ծնողաց խօսքը
սուրբ էր նրա համար. «...էն հասակը հասել էր, քսան տարին
անց կացել՝ նա դեռ հօրն ու մօր առաջին էնպէս էր, ինչպէս
անմեղ գառը: Մէկ օր նշանց խօսքիցը չէր դուռ էկել. մէկ օր նրա
բերնիցը մէկ թթու խօսք չէր լսված. աչքը նրանց աչքին առնե-
լիս, նա նրանց միտքը խկոյն իմանում ու գլուխը մահու էր տա-
լիս, որ նրանց կամքը կատարի...» *) «...բայց ինչ կուզէ՝ որ
անէր՝ Աղասին իրանց տանն էնպէս էր, ինչպէս մէկ հարսը...» ***)

« Երբաւ ձեր ճտովն մէկ օր էլ կընկնեմ,

« Երբաւ ձեր երեսն մէկ էլ կըտեսնիմ,

« Երբաւ ծունկ ծնկի տված ձեզ կասեմ,

« Ա՛յ իմ խեղճ ծնողք՝ ձեր ջանին մեռնիմ, **)

Հէնց այդ սիրուն էլ զօհ է գնում ջրատար Աղասին. Ռու-
սաց զօրքը մտնում է Երևան թէ չէ, Աղասու ծնողասէր սիրտը
մի փոքր համբերութիւն չէ ունենում, անմիջապէս մտնում է
բերդի զնգանները՝ իր կուրացրած հօրն ազատելու մտքով և
հէնց այդտեղ, հօր գրկի մէջ զօհ է գնում պարսիկների վրէժ-
խնդիր հոգուն. «... Աջու ձեռքը որ չէր տարել, որ հօր գլուխը,
էն ձնի պէս սպիտակ մաղերը մէկ խտտի, մէկ դօշին կպցնի, որ
էնքան տարվան էոված սրտի մուրազն մի առնի, հովանայ
հէնց տեղն ու տեղը ուռը վեր էին բերել ու կտրած ձեռք մնա-
ցել էր հօր գլխատակին, երեսը երեսին ու ձախու ձեռն էնպէս
փէտացած, դօշի վրայ ընկած: ... Հլայ մի մտիկ արէք, տեսէք,
հօրն ինչպէս ա խտտել, տօ էն ծերին նայեցէք, տեսէք՝ աչքը

) Նոյնը, էջ 282—283 *) Նոյնը, էջ 25. *) Նոյնը, էջ 281

****) Նոյնը, էջ 216.

ինչպէս ա որդու երեսը բցել ու երկու ձեռով, սիրտ՝ տրաքի,
ճակատին խփում. սիրտ՝ էլ չեմ կարում տանել. ո՛վ ջիգեար
ունի, ինքն իմանայ...» *)

Ես էլ չեմ կարող խօսք աւելացնել, սիրելի ընթերցող,
կհաղորդեմ միայն Աղասու վերջին խօսքերը. «... Վերջին խօսքս
էլի էն էր. արի, արի, Աղասի, սրբի, հոգի ջան, որ դռները
ճռռացին ու ջիւան սրտին հօր ձէնը որ չիմացաւ, Ափու ջան՝
գլխովդ ման գամ, դեռ սնդ ես՝ երեսիդ դուրբան, Ափու ջան՝
Ափու՛ ջան ասելը, գծվածի պէս հօր վրայ ընկնիլն ու թուր ու
խանջալ վրայ գալը մէկ էլան. ...» **)

Եթէ որ երկտասարդ, ամուսնացած և որդոց տէր Աղասին
այդչափ էր սիրում իր ծնողներին, ապա յիշատի առաւել և
ծնողները պէտք է սիրէին իրենց՝ թաղաւոր՝ որդուն, որի վրայ
էր ամբողջ գլուղի ու իշխանաւորների աչքը, որին օտարներն
էլ էին սիրում: Բանտարկուած, անբաղդ հայրը միմիայն նրա
համար է ուզում ապրել, որ մէկ իր որդու ձայնը լսէ. «... Ա-
ղասի, սրբի, հոգի, քանի մի քանի ինձ մաշես. երկնքումը վա-
ղուց եմ տեղս տեսել՝ այ իմ ջիւան որդի, քանի մի քանի՛ ինձ
մաշես, արի, արի՛՝ երեսիդ մեռնիմ, արի՛՝ մէկ շունչդ առնիմ,
էլ հօ աչք չունիմ՝ որ քեզ տեսնեմ, էլ հօ ձեռք չունիմ՝ որ քեզ
գրկեմ. լեզուս ա մնացել, անկաջս. թող մէկ էլ ձէնդ լսեմ, որ
մօրդ էլայ մէկ խաբար տանեմ. » *)

Որդուց և ամուսնուց զրկուած մայրը, ջիւան Աղասու տա-
րաբաղդ մայրը հօ անյապէս է մղկտում, որ կարգացողի սիրտը
մաշուած, այրուած է.

« Աղասի ջան Աղասի. գլխովդ փարվան ըլիմ Աղասի. — Ըն-
չի չեմ էս սհաթին կրակ դառնում ինձ էրում, ընչի չի լեզուս
չորանում, աչքս խաւարում, ընչի չեմ թող դառնում, որ բալքի
եթէ քամին բերի, գամ, օտիդ տակին ցրվիմ, սարէսար ընկնիմ,
քարեքար, որ իմ երեսը կոխես, որ դեղ որ ման գաս, որ իմ
աչքը հանես, որ դեղ որ նստիս, որ ինձ վրայ գլուխդ դնես,
որ տեղ որ քուն մտնիս՝ նա՛նն ըմբռիդ մեռնի, իմ թագաւոր,
իմ աղայ Աղասի: —

« Տնկած ծառերդ փուչ են դառել ինձ սպանուի. պահած
ծաղկներդ կրակ են դառել ինձ էրում, խորովում. ման էկած

**) Նոյնը, էջ 29. *) Նոյնը, էջ 224

տեղերդ աչրիս լսումը մղրախի պէս ցցվում, սիրտս դուզ ճոթ. ուում:—Ուր կորչիմ, որ ձէնս օքմին չինանայ. ուր գնամ, որ աչքս քո տեսած բաներն էլ չտեսնի, միտքս քո ասած խօսքերն էլ չյիշի, ջանս քարանայ, որ էլ անունդ չտամ, սիրտս ջուր կտրի որ էլ քո սէրը չզգամ, ումըս փշանայ, օրս խաւարի. որ երկնքի տակին էլ չասեմ, թէ ես էլ եմ մեր, ես էլ որդի բերի, ինձ էլ մէկ օր աչքալիս տվին. ես էլ մէկ օր որդու. զաւակի արևի ձէնը պէտքէ ածէի—եւ էլ որ աչքս խփէի՝ մէկ բուռը հող դու պէտք է երեսիս քցէիր, իմ նաչը խտտէիր, դու իմ լաչը հողին տայիր, դու վրէս սուք անէիր, գլխիս վրայ կանգնէիր, ու էդ աղիդ, էդ սուրբ բերնովդ ասէիր,—«հոգիդ լիս դառնայ՝ այ իմ մէր, այ իմ մէր, ինչ կըլէր, որ մէկ էլ աչքդ աչքիս, բերանդ բերնիս առնէր ու յետոյ Աստուած հոգիս տանէր»:

«Հոգիս խոր է՝ թէ հանեմ, Աստուծուն տամ, սիրտս ձեռիս չի, որ կրակը քցեմ, էրեմ. երկնքին ձեռս չի հասնում, անկաջղ ձէնս չի ընկնում: Ղուշ ա գլխավերես թռչում՝ քո անունն եմ տալիս, շունչս ա բերնիցս դուս գալիս՝ քո հասրածը ջիգեարս էրում, փոթոթում, աչքիս եմ հուփ տալիս, սիրտս ա տրարում, բերանս եմ կալնում՝ միտքս ա ցնորում. տունն եմ մտնում պատերն են ինձ դժոխք դառել. դուս եմ գալիս՝ սար ու ձոր սև օրս լաց ըլում. երկնքին եմ նայում մէկ ձէն չի գալիս, երկրին եմ մտիկ տալիս, մէկ խաբար չիմանում: Բարձին եմ գլուխս դնում՝ շունչս ա ինձ խեղդում, քնած թէ գարթուն, դու ես աչքիս առաջին պտիտ դալիս:

Այս երկար նամակն ամբողջովին առաջ բերինք, որովհետեւ մայրական սիրոյ և զգացումների զեղման անյալիս մի կլաւիքական նկարագրութիւն է, որի նմանը մեր գրականութեան մէջ չկայ. այդ «Երանի» էն աչքին, որ էսպէս Դուրթ իր օրումը ոչ տեսել ա, ոչ էլ կտեսնի: Ելի Աղասին էր, որ դիմացաւ, բայց վայ էն դիմանալուն. հարկը անգամ թուլացաւ, նուազեց, թուլթուր գրեց երեսին ու աչքերը խփեց, էլ եդ ջուր ածեցին, եդ բերին:»*)

4. Ամուսնական սէր.

Աղասին, զգացմունքների ծով Աղասին, որ այդչափ մըդ կըրտում է իր ծնողների ու մերձաւորների համար, կարծես թէ

*) նոյնը. էջ 220

բոլորովին մոռացել է իր սրտի հատորին, իր աչքի լոյս Նազլուն. միթէ նրան աւելի պակաս է սիրում, որ ոչինչ չէ արտայայտում: Ոչ, հազար անգամ ոչ. նա սրտի խորքում այրում, փոթոթում է. նրան յիշելիս ծուխը բլիցը դուրս է գալիս, բայց նա արեւցի է, իր ժողովրդի հարազատ զաւակն է, ուստի ամօթ է համարում իր սիրած ամուսնու, կնոջ մասին հրապարակաւ խօսել, զգացմունքներ արտայայտել: Նա երբէք Նազլու անունն ուրիշների մօտ չէ արտասանում, այլ միմիայն առանձնացած ժամանակը, քարի ծէրին, քարափի գլխին. «... Չատ անգամ մէկ քարի ծէրի նստած, կամ մէկ քարափի գլխի թիկնը տված՝ աչքը ձորին, գետին քցած, գլուխը ձեռին կամ մէկ աղբիւրի դրողի կոխքի վրայ ընկած՝ թփերի, խոտի, ծաղկի, ջրի հետ խաղալիս, լաց ըլելիս, էին նրան ռաստ բերում: Բազի վախտ որ Նազլու չէր ձէն տալիս, եւ հօրնըմօր անունը յիշում ու անխ բաշում, սար ու ձոր հետը ձէն էին տալիս մղկտում»):

- « Նազլուն իմ Նազլուն աննման Նազլուն,
- « Սիրտս խորովի՝ անունդ յիշելով.
- « Նազլուն իմ, Նազլուն, հրաշալի Նազլուն
- « Աղասւ ընդ տայ իր եղին բարով:

- « Սարերի գօշին, ձորերի միջին
- « Վայ գլխին տալով քո խեղճ Աղասին,
- « Երեսիցդ զրկուած, քո սիրով մաշուած,
- « Տառարակի նման փշի վրայ նստած:

- « Նազլուն իմ, Նազլուն մէկ շունչս ա մնացել,
- « Ոսկերքս քրքրվել, աչքս խաւարել.
- « Թող մէկ շունչդ առնիմ, յետոյ հողը մանիմ.
- « Դժոխքն էլ տանին, ես հանգիստ կըլիմ,, **)

Իսկ Նազլուն, աննման, հրաշալի Նազլուն. ինչ էր այդ վըշտալի կնոջ վիճակը, որին երեկ ամեն հարս ու աղջիկ երանի էր տալիս, նախանձում, որ Աղասու նման տէր ու սիրական, ապաւէն ունի: Խեղճ, ջրատար Նազլուն «կիտաջան մահի հետ էր կռվում», ջրան Նազլուդ որ քեզ ա ուզում, անունդ տալիս,

*) նոյնը, էջ 215 **) նոյնը. էջ 218—219

Թէ աչքը բանում՝ քո սիրտդ էրվում, Թէ քեզ ա յիշում՝ շունչը բերնումը, հրեշտակն առաջին, ոտը հողումը, խաչը գլխատակին պատանը ծալած, խունկն ու մոմն հաղրած, աչքը խոր գնացած, բերանը փակված՝ լեզուն չի բռնում, որ անունդ տայ արտասունք չունի՝ սիրտը հովացնի էլ Թագաթ չունի՝ որ ինձ էլ չէրի...: ***)

Բայց Թողնենք Աղասու մօր այն ասածներն իր հարսի վերաբերմամբ և տեսնենք Թէ ինքը մահուան հետ կռուող Նազ լուն ինչ է զգում և գրում իր ըմբրի Թագաւոր ջիւան Աղասուն...:

Ներսէս որ սիրտս հանեմ, էս Թղթումը դնեմ, երանք որ բաց անես ու հազար Թուր միջումը ցցված տեսնիս, կիմանամ էն ժամանակը Թէ Նազլուդ, քո ջրատար Նազլուդ ինչ ցաւ ա քաշում, ինչ օրումն ա, ինչ հալումն, իմ գլխի տէր, իմ ըմբրի Թագաւոր Աղասի: Ո՞ր սարերն են առաջդ կապել, ո՞ր գետերը ճամփէդ կտրում, ո՞ր ձեւն ա Թեկիցդ բռնում, եդ քաշում այ իմ Թագ ու պարծանք, որ էսպէս ինձ կրակում Թողել ես, ինձ դժբխը դրկում, դու արքայութիւնը վայելում, ինձ սուրը քաշում, դու ձեռներդ լվանում. ինձ դիւանոցը տալիս, դու հրեշտակների միջին արեւիդ ձէնն ածում ու երեսդ էլայ չես եդ դարձնում, որ ինձ հողը դնես: Աղասի ջան, Աղասի, երաբ սիրտդ քար ա դառել, երաբ աչքդ ծաղիկ ու Թուփ էլ չի տես նում, երաբ երեսդ մի երկնքին չես քցում, որ տեսնիս Թէ ինչ մըրած ամպեր են առաջիդ կանգնած, ինչ կրակ է վերեկը վեր Թափում. չես իմանում միթէ անիրաւ, անջիգեար՝ Թէ էս կրակն ու էս բոցը, էս ծուխն ու էս ամպը իմ բերնիցն են դուս գալիս, իմ սիրտս ա քուլայ քուլայ իրանից հանում, վերեն աստղերը խաւարացնում, բռնում, ներքեր սար ու ձոր պապանձացնում, անձող չինում...:

«Ճաշիր անգամ գերեզմանի դուռը հասել՝ էլ եդ եդ եմ էկել, հարիր անգամ արեգակը որ մէջ մտաւ, ես էլ իմ հոգիս հետը ճամփու բցեցի, ու ան էլի ծէգը բացվէլիս. հէնց իմանում էի հողումն եմ, չէի ուզում շունչ քաշեմ, հէնց իմանում էի, մեռելների կոթրին եմ, չէի կամէնում, գլուխս բարձրացնեմ: ու էլի մօրդ, ան քո ումբը խաւարած մօրդ ձէնն որ ազանջս չէր ընկնում. էլ եդ աչքս բաց էի անում, մազերս նրա

***) նոյնը էջ 224.

ոտի տակին փռում, որ կամ ինձ սպանի: կամ Թէ չէ մահի ձեռիցը չալի, ինձ սաղ սաղ էսպէս չէրի, չխորովի. ամա էլի որ նրա էն խաւարած աչքերը էն չորացած, մազ դառած ջանը որ աչքովս էր ընկնում, որ իմանում էի՝ Թէ նա էլ քո ցաւն ա քաշում, քո դարդովն ա էնպէս փոթոթվում, քո-քո ջանին մեռնիմ, միտք էի անում, որ Թէ ես էլ մեռնիմ, էլ նրան աշխարքումը պահող չի ըլիլ, որ ես կորչիմ, նա էլ կենդանի հետս պէտք է հողը մտնի, կամ ջուրն ընկնի, խեղդվի, որ միտք էի անում, Թէ նրա խորոված սիրտը ինձանով ա մի քիչ հովութիւն գտնում, քո կարօտը. քո հօտն ու համը քիչ Թէ շատ ինձանից ա նա առնում, ինձ որ շունենայ, կամ սովը պէտք է նրան սպանի, կամ քարէջար ընկնի, մէկ բռնող հողի, մէկ օրհնած տեղի էլ հասարթ մնայ:

Ի՞նչ ասեմ, ի՞նչ աւելացնեմ այս կսկծալի խօսքերին, սիրելի ընթերցող. դատողութիւններ չեն, որ քննադատութեան ենթարկեմ, լոկ ֆրագներ չեն, որ պիտ քաշեմ վրան, գրքերից հանուած տողեր չեն, որ աղբիւրները ցոյց տամ, ուրիշների Թեւադրութեամբ և աղղեցութեամբ չեն գրուած, որ պատճառները բացատրեմ...: Մըանք սրտի խորքերից բղխած դառնաշունչ զգացումներ են և կարող են դարձեալ միմիայն սրտի խորքերով ըմբռնուիլ: Իրաւ որ «քար ըլէր, էս խօսքերը կը պատռէր, ո՞ւր մնաց մարդ, էն էլ Աղասին, որ սիրտը բարակել, փռչի էր դառել...:» *)

« Դարունքը բացվել ա, դաշտեր կանաչել,
« Ծառերը ծաղկել, սարեր զաւդարել.
« Բլբլուն իր վարդի սիրովն կշտացել.
« Հէնց ես անխ, սիրոյդ կարօտ մնացել:

« Ինչ քար տեսնում եմ՝ դո՛ւ ես առաջիս,
« Ինչ խոտ կոխում եմ՝ դո՛ւ միտս գալիս.
« Աղբրի ջուրն էլ՝ քո համն ա տալիս,
« Հանդի ծաղիկն էլ՝ իմ օրը լալիս:

« Էդ սուրբ երեսդ մէկ էլ ես տեսնեմ.
« Մէկ էլ մօտիդ նստիմ, մէկ ճտովդ ընկնեմ.
« Թող էն ժամանակն ես տամ իմ հոգին.
« Մեռնիմ արեւիդ էդ ոտիդ տակին:
« Նազլվիդ աչքը ճամփին մի Թողար...: **)

* նոյնը, էջ 230 ** նոյնը էջ 229.

5. Սէր ղէպի բնութիւնը

Ինչպէս մի փոքր առաջ նկատեցինք, Արտիմանը Ռուսոյի սկզբունքներին ենթարկուելով՝ չափազանցութեան է հասցնում բնութեան դաստիարակութեան և զօրութեան ազդեցութիւնը. հեղինակն ինքը բնութեամբ հրճուելով՝ իր հերոսին էլ այդպիսի զգացմունքներ է ներշնչում. «...Հանգն էր դուս գալիս իր մասին ու պտուղը, դաշտերի ծառն ու ծաղիկը, երկնքի պայծառ արեգակը, լուսնի, աստղերի լիսը տեսնելիս, նրա հոգին վերանում էր, խելքը թռչում, շատ անգամ աչքերը ծով դառած՝ տեղն ու տեղը մնում կանգնած. հէնց իմանում էր՝ թէ իրան դրախտը տարան... թէ ասեմ երկիրն ա մէնակ գեղեցիկ, հազար ծաղիկներով, բուսով զարդարած, բայտ երկինքը ուր թողամ, օր ցերեկը ինձ լիս ա տալիս, հանդիս պտուղը հասցնում. գիշերը մութն իմ աչքիցս հեռացնում ու էնպէս չափի պէս գլխիս վրայ կանգնած անձրեւ, արեւ տալիս, որ ես ապրեմ, որդիքս պահպանեմ, աշխարհի պէտքը գամ՝ որ մեռնէլիս էլ վաճ հոգիս վրայ, ինձ մէկ դարդակ ողորմի ասեն... Աչքս մոլորուած էս թփից էն թուփ, էս սարից էն սարն ա ընկնում՝ ծառի տակին ասես, սարի գլխին ասես՝ մտիկ անելով աչքս շաղում, ջուր ա կտրում: Հէնց գիտես մէկ ձէն, մէկ թիւ, մէկ աներեւոյթ հոգի, տերեւները խշշալիս, դուշը թռչէլիս, աղբիւրը քշքշալիս, բլբլիւ երգելիս, հովը փչելիս, շաղը երեսիս թափելիս, ամպը գոռալիս, անձրեւը գալիս, ինձ ձէն ըլի տալիս, ինձ ձեռով ըլի անում, ինձ վրայ խնդում, թէ վայելի ինչ էստանք՝ հողածին մարդ, բարի կաց, բարութիւն արան, Արարչիդ մեծութիւնն ու խնամքը ճանաչիր, ծառի պէս պտուղ տուր, ծաղկի պէս հոտ, սարի պէս աղբիւր, դաշտի պէս մասիլ, երկրի պէս հաց, երկնքի պէս լիս...» *)

Նոյն խոսքերի տարուած հայ աղջիկներն ու պատանիները չեն մոռանում իրենց սիրելի հայրենիքի բնութիւնը և իրենց աղէկտուր ողբին կցում են նաև հետևեալ խօսքերը. «Բարով մնաք դուք լեռինք, հող, աշխարհ, բարով կացէք դուք՝ ծառք, ու ձորք, անտառ: Մենք չէինք արժան ձեր սուրբ երեսին, մեր ոտն անիրաւ դիպաւ ձեր գոշին: Քանիցս ձեր պտուղն,

* Նոյնը, էջ 19—20.

ձեր համն ու հոտը, ձեր շփաքի տակին՝ ձեր ծաղիկն, խոտը մենք հարամ ձեռով քաղեցինք, առանք: Կոխեցինք ձեր սուրբ երեսն ու դօշը. ձեր դագըն ու խաթրը մենք բնաւ չիմացանք: Աղբրի գլխին, առվի զրաղին, սիրելեաց միջին, ծնողաց գոգին՝ սէր վայելեցինք, մեր օրն անց կացրինք: Աստղերն մեր գլխին քաղցր ծիծաղեցին, լուսին, արեգակ իրանց լիսը տվին, թըռչունք երգելով, ծաղիկք հոտ տալով՝ մեզ քնացրին, զարթեցրին. բայց անքան իրաւ մեր ձեռն, երեսը քնով ծածկեցինք, ձեզ մտիկ չարինք: Քո սուրբ հողին՝ մեր քաղցր հայրենիք՝ ծունը չդրինք մենք. չպաշտեցինք, սիրուն վաթանին մենք կեանք չտվինք, մեզ մատաղ չարինք, մենք չսիրեցինք... Մնացէք բարով՝ հողեր ու դաշտեր. անք, թող վայելեն ձեր սէրն ուրիշներ. Վարդանի աչքը, էս մանկանց ոտքը էլ ձեզ չեն տեսնիլ, ձեր վրէժն չդիլ, ձեր հոտովն զմայլիլ, ձեր գրկովն փարվիլ... կըլի՝ որ դուք մէկ էլ եզ հոտ տալիս, գարունքը գալիս, դաշտերն ծաղկելիս՝ մեր երեսին էլ ծաղկիք, կանաչիք, մեր հողիցն էլ դուք դուրս գաք, զարդարվիք, ձեր ցօղն մեզ վրայ թափէք, հովացնէք, ձեր հովն մեր դօշին փչէք, զովացնէք, ձեր պարզ ջրի հետ մեր արինը խառնէք. մեր տված շունչը առնիք ու պահէք, ձեր քաղցր հոտի հետ երկինքն ուղարկէք: Ա՛խ՝ թէ մէկ ճամփորթ էս կողմովն անցնի, ձեր միջին վեր գայ ու էս տեղ քնի, ձեր հոտն առնելիս, ձեր ջուրը խմելիս՝ բայքի թէ հոգին իմանայ, ասի, միտքը բերի, թէ էս էն դաշտերն են, որ էս օր մեր չար թշնամու ծառէն ուզում ա, որ մեզ խաչին մատաղ տայ, մեր ջանը խլի, մեզ անի դիմայ: Ի՛նչ կըլէք, ա՛խ, որ մէկ օրհնած հողում, մեր ազգ ու տակի, սիրելեաց միջումն մեր հոգին տայինք, նրանց խառնվէինք» *)

Հայ գիւղացոց «օրէքը» կամ եայլաները նկարագրելով հեղինակը դարձեալ հիշում է որանչիլի բնութեամբ. «Աղբիւրների գլխին, ծաղիկների վրայ օրէքը իրանց չաղըները տվին ու մալն արին էն անմահական դրախտը: Առաւօտը որ տեղիցդ վեր էիր կենում, հազար սարի ծէրից ամպն ու ծուխը իրար հետ խառը երկինքն էին վերանում և շողն ու ցողը անձրեւի հետ նրանց չորերի, երեսների վրայ դնում:... Մէկ տան պէս, ում օրէն մտնէիր, թուշ էր որ վարդի պէս փայլում էր, աչք

նոյնը, էջ 180—181. **) Նոյնը, էջ 230—231

էր որ մարդի խելք տանում էր: Էն օգի ու ջրի, էն ծաղկի ու կանաչի հոտն ու համն առնողի հոգին ու ռանգն ինչ կրէր բաս... աղբրների քշքշոցը, ջրերի խշշոցը, ծառերի սլսլոցը, ղշերի ծվվոցը, չորանի թուլթակը, գառան, ոչխարի ու տաւարի ձէնն ու բառանչը, ամէն մարդի ուզում էին ասեն. թէ դրախտ ես կամենում, էս տեղ կաց, էսպէս կաց, սիրտդ անմեղ, միտքդ յիստակ...»)

Արտվեանն ինքը բնութեան ազատ ծոցում ծնունդով և ապա երկար ժամանակ հեռանալով իր ծննդավայրից, բնական է, որ վառ պահէր իր սրտում գեղատեսիլ բնութեան յիշատակները և այն, ինչ որ սկզբում վայելել էր անգիտակցաբար, յետոյ գիտութեանց և գեղարուեստի ճաշակն առնելով աւելի ևս պիտի հրճուէր և բանաստեղծօրէն արտայայտէր.

« Բարով մնաք, բարով, սմբեր ու ձորեր,

« Ալվան ծաղկներ, սիրուն աղբրներ,

« Որ ինձ պահեցիք դուք էօքան օրեր,

« Այ անմեղ հայեր՝ սիրուն աղջկաներ:

« Աղասին բալբի ձեզ էլ չի տեսնի,

« Աղասին ձեր վրայ կըլի էլ չընի,

« Ձեր հոտը չառնի, ձեր կշտովն չանցնի,

« Ձեր ձէնը չլսի, ձեզ կարօտ մեռնի:

«.. Սիրուն աղբրներ, լաջվարդ ծաղկներ..

«.. Մնաք բարով սմբեր, էլ ձեզ տեսնիլ չեմ:»**)

6. Կրօնական զգացումն:

Արտվեանն իբրեւ նախկին հոգևորական և հոգեոր կրթութիւն ստացած անձն, թէև ջերմեռանդ քրիստոնեայ է, բայց պէտք է ասել, որ բաւականին ազատ քննութեան է ենթարկում իր կրօնական զգացումները և Դորպատի ազդեցութիւնը բաւականաչափ աչքի է ընկնում: Նկեղեցի գնալը, աղօթելը, ծունկ չորելը, խոստովանութիւնը և այլն, բոլորն էլ որոշ բացատրութիւններ են ստանում «Վէրք»-ում. «Ժամ որ գնում եմք հէնց իմանում ենք թէ էնայ ամէն բանից պրծանք, պարտքներս ավինք, որ մէկ քանի խաչ հանէցինք էրեսներս, մէկ քանի ծունդը դրինք, պատարագի էրես տէսանք, պատներս բաց արինք, սրբութիւն արանք: Ինչ ասում են, մեզ համար

*) նոյնը էջ 240—241. **) նոյնը էջ 75—76.

մեռած ա, մեզ չի աղղում, չունքի մեր սրտի բառը չի, մեր լեզվի խօսքը. ուրիշներն ասում են, մենք էլ ախանջներս կախ արած, աչքներս ցցած, լսենք, չլսենք, տեսնենք, չտեսնենք, երբ ա մեր սիրտը մէկ օր վառվում, որ իմանանք թէ էս ինչ հրաշք ա, որ Աստուած ամենաբարին մեզ համար ստեղծել ա, մենք ինչ ենք, որ մեր ասած գոհութիւնը, փառաբանութիւնը, ծունրը, երկրպագութիւնը՝ Աստծու սուրբ առաջին ինչ ըլի: Պէտք է մտածենք ո՞վ ա աղբատ, որ նրան օգնենք, ո՞վ ա հիւանդ, որ նրան մխիթարենք, ո՞վ են զրկում, գնանք նրան թափենք, ո՞վ սիրտը նեղացրինք, գնանք էլ եղ հաշտվենք...»*) «.. Հանդը դուս գալիս մեր բիրդ Աղասին էսպէս էր մտածում ու սիրտն էրվում, ժամիցը գալիս, փառք էր տալիս Աստուծոյ՝ որ շուտ արձակվեցաւ, ինքը տուն էկաւ, որ մի քիչ զինջանայ, ու գնայ հանդը որ էլի սիրտը բացվի, էլի էն հիւանալի ձէնը լսի ու իր բանն անի:» **) «Ըստ անգամ բարկացած գալիս էր, տան պուճախումը, կամ քուրսու տակին ոտները փռում, տըրտընջում, թոնթորում, գանգատ անում, որ ժամումը խոստովանելիս՝ էնպէս բաներից էին խաբար առել, նրա սիրտը վերաուրել որ նրա մտքովը ամենեկին երազումն էլ չէին անց կացել...» ***) «Ախպէր արածիս հլայ մէկ ճար արան, յետոյ ուրիշ բաներից հարցրու, է՝ ասում էր շատ անգամ, նեղանալով. հէնց քանի ասում ես, էլի երկու սհաթ չըքացնում, դուխդ տանում են թէ ասան, ասան: Ախր որ չեմ արել, ինչ ասեմ ինչ: Էնպէս բան արա, որ սիրտս քիչ հովանայ, ես տաքանայ, շատ շատ խօսալուց ինչ կշահվիս: Ասենք թէ խաթր եմ անում, լիս չեմ ընկնում, հէնց պէտքէ ամէն բան բերանդ գալիս խօսիս: Սիրտս սրտում ա, էդ հարցրած բաներիցդ, քար ըլի, էդ խօսքերը չի տանիլ: Ախր ինչպէս են Աստուծոյ Սուրբ տաճարումը էնպէս բաներից խաբար առնում: Այն չոլումը չէ պէտքէ խօսացած, բալբի թէ քամին իմանայ, տանի ուրիշի անկաջը քցի տանը չի պէտքէ ասած, որ չլիմ չիմանամ պատերը զարգանդին: Ես իմ կարճ խելքովս էնպէս եմ իմանում, որ մարդ խոստովանելիս, ինքը պէտքէ իր մեղքի վատութիւնը, իր արած չարութիւնը միտք անի, փոշմանի, զղջայ, Աստծուն խնդրի որ իրան թողութիւն տայ, որ էլ չանի, կարողութիւն տայ, որ իր ճամփիցը չհեռանայ, բարի ըլի, թէ չէ դօռ անելով, մարդի վրայ

*) նոյնը էջ 21. ** նոյնը էջ 21. *** էջ 21—22.

բեռը դնելով, անկաջը էսպէս բաներով լցնելով՝ սրտինը ոչինչ խաբար չառնելով, ինչ կընգնի մարդի ձեռքը. ոչինչ... Առաւօտը գնում եմ հանդը, ընկունը գալիս, մէկ մարդու ծուռը աչքով չեմ մտիք տալիս, էլ մեղքս ո՞րն ա, որ գլխներս տանում են, թէ հա ասան. Նա լաւ գիտեմ, մեղքի պարկն ո՞վ ա, իրանցից պէտքէ հէսաբ պահանջել, մեզ վրայ են բեռը բարձում, մեզ մեղաւոր չինում... *)

«Ախ՛ խաչ զօրաւոր քո հրաշքիդ դուրբան. մինչև երբ մեր ազգն, աշխարհն հայկական էսպէս կտանջվի, էսպէս կմաշվի, էսպէս կքանդվի, էսպէս կխաշվի: Խաչ քեզ պաշտողին ինչի՞ չես պահում, Խաչ քեզ բռնողին ընչի՞ սպանում, քեզ անարգողին էսպէս դժաթ տալիս, քեզ պարսաւողի սիրտը ո՞չ խրվես. Ախ՛ տէր իմ Աստուած, թէ մենք առաջիկ մեղաւոր էինք, քո պատուիրանիդ չհնազանդեցաք, անիրաւ էինք մեզ սպանէիր, ընչի՞ մեզ թողիր մեր խեղճ ճողաղը թրի տակ տվիր, մեզ կրակ տվին, ընչի՞ չէքցիր, թողիր, որ էսպէս տանջվենք չարաչար, անհէր ու անտէր, անմէր, անհաւար մանք էս չօլումն, գազանաց միջումն, մեր լաշը թռչնոց, մեր արիւնը հողին մատաղ տանք, մեր ջանն դնենք էս գետին...»*)

Միւս կողմից երբ Արուստանը համեմատում է մեր կրօնը մահմեդականութեան հետ, հետեւեալ եզրակացութեան է գալիս. « . Մեր սուրբ լեզուն պէտքէ հարամ լեզվի հետ փոխենք, մեր սուրբ պատարագն ու ժամը թողանք, ազանի ձէնին անկաջ դնենք. մեր սուրբ մեռելներ մոռանանք, մեր խաչ, աւետարանը մտքից հանենք, Սլուն, դուռանին հետեւենք. Մտիկ արէք սրանց էս դժոխք, ժանգ, մրրած, կեխտոտ երեսին. դրժոխքը սրանից լաւ կլլի. սրանց աչքերիցը կրակ չի վեր թափում: Վա՛յ մեր գլխին ու արեւին, էնքան պէտքէ խղճանանք, որ մեր հօրնը մօրը սպանողներին, մեր ժամն ու աշխարհը քանդողներին նօքար դառնանք: Ախ թէ էս փուչ փառքիցը խարվինք, էս անպիտան պատժիցը վախէնանք, ու մեր սուրբ հաւատն ուրանանք, որ մեռնինք, ինչ երեսով պէտքէ գնանք մեր ծնողաց մօտը. ինչ աչքով պէտքէ նրանց նայենք... 2է, չէ. մեռնինք միասին, երթանք միասին...»*)

*) նոյնը էջ 181 **) նոյնը էջ 179.

* *

7. Սիրոյ զգացումն:

«Վէրք»ի մէջ թէև զուտ սիրոյ զգացման ընդարձակ տեղ չէ տրուած, բայց մի քանի հատ ու կտոր նկարագրութիւնները բանաստեղծական են և բուն հայկական: Սէրը հարկաւ ամէն տեղ և ամէն ազգի համար էլ միևնոյն զգացումն է, բայց այդ զգացման արտայայտութեան ձեւը տարբեր է և այդ տեսակէտից է ահա, որ մենք «Վէրք»ի մէջ նկարագրուած սիրոյ զգացումը «բուն հայկական» ենք անուանում:

«.. Բոյն էկել՝ չիշակացել էր, չինարի դաւել. բեղերն նոր էր բերնի վրայ ծաղկել. թուխ թուխ ճալվերը չարմաղ երեսին հովին անէլիս՝ հէնց իմանաւ հրեշտակ ըլի թեով խփում: Տասնըվեց տարին անց կացել դեռ նա ծուռն աչքով մէկի հրեսի չէր մտիկ արել: Բազի վախտ մէկ քօղ կամ սպիտակ լաշակ տեսնէլիս դորդ ա, խելքը գլխիցը գնում, սիրտը կրակով լցվում, աչքերը արտասուքը կօխում, ուզում էր սար ու ձոր ընկնի, գլուխն առնի կորչի, ամա մէկ քանի օր որ անց էր կէնում, աչքը էլ որ չէր տեսնում, սիրտն էլ հովանում էր: Բազի վախտ էնպէս գիտես՝ թէ նրան վեր ըլին քաշում. հօվը տալիս, ծառը ծաղկելիս, ջուրը քշքշալիս, հէնց գիտես թէ մէկ աներեկոյթ ձէն նրան ասում ըլի. «Մուսա ջան քնի» ես աչքդ կկացնեմ, երազումդ հետդ կխօսիմ, որ զարթնիս, գիւմ կլիմ, չունքի վախտը չի հասել՝ որ դու քոյ նասիքը գտնիս. ինչ որ ճակատիդ գրած ա՛ն էն պէտք է ըլի: Գնից որ վեր էր կենում. հէնց իմանում էր՝ թէ հրեշտակները մօտիցը նոր թռան. նա չէր իմանում, թէ սէրն ա էս, որ քիչ-քիչ նրա սրտումը տեղ էր պատրաստում: Մէկ օր էլ էսպէս մէկ ծառի տակի քնած տեղը երազում մէկ թաւ գինի բերին, դէմ արին նրան, ու մէկ հրեշտակի պատկեր նրան՝ թեհերն երեսին փռած կամաց ձէն տվեց. «Մուսայ ջան, եա խմիր էս թաւը, եա ինձ սպանիր. իմ կեանքս քո ձեռին ա: չէնըմէր չունիմ, ընկելիմ մէկ անօրէն տաճկի ճանկ. Ղարսայ սարումն ա մերօրէն. թէ սիրտ ունիս, թէ Աստուածդ սիրում ես, արի, ինձ ազատի. չես ազատիլ, քո օրումդ դու կեանք չես տեսնիլ: Մուսայ ջան գնում եմ, դու գիտես. արի,

*) նոյնը էջ 232

Թէ չէ էս ա քսան օր ա ինձ տանջում են, որ Թուրքանամ, չեմ Թուրքանում, քեզ եմ սպասում. ինձ երազումս ասացին, Թէ դու ես իմ ազատողը»

«Աչքը որ քաց արեց, հէնց իմացաւ՝ Թէ ծառ, խոտ, ծաղիկ՝ անմահական հոտով լցված ըլին, ու արեգակի շողքը երեւր սղախելով՝ ու սուրով սարի քամակը անցաւ...» *)

«... Բայց մուսի աչքիցը քունն էր փախել, սրտիցը դարարը: Արեգակն էր դուս գալիս՝ նրա օրը մէր էր մտնում՝ օրն էր մէր մտնում՝ նրա ցաւերն էին նոր ի նորոյ բացվում: Սար ու ձոր նրա համար դժոխք էր դառել. գիշեր ցերեկ նրա կերած հացը, նրա խմած ջուրը, նրա տեսած լիսն ու երազը՝ էն սքանչելի պատկերն էր, որ իրան կանչել էր. Ծառերն էին սլալում, Թէ ջուրը քըքշում, քամին էր փչում, Թէ հովը հնչում՝ նա ոչինչ ձէն չէր իմանում, ոչինչ չէր տեսնում, եթէ ոչ իր սիրէկանի երկնային դէմքը» *)... «Նա տեսնում էր՝ որ ջիւան Մուսին մէկ աղջկայ ձէն լսելիս, մէկ աղջկայ պատկեր տեսնելիս՝ իրանից գնում, խելքամաղ էր ըլում, ամա էնպէս կարծում էր՝ Թէ էս էն առաջին կրակն ա, որ ամեն ջահել մարդու սիրտ վառում բորբոքում ա, երբ ինքն իրան ճանաչում ա, երբ արինը եռ ա, ընկնում, ու սար ու ձոր մարդու աչքին ես սաղ ու քեամանչայ են դառնում, ու իմ միտքը տանում, ես Թուր ու գանակ դառնում, սրտումը ցցվում: Չատ անգամ սիրտը բերանն էր գալիս՝ որ իր ցաւերն ասի, ամա լեզուն չորանում էր, պապանձում, երեսը կարմրատակում, չէր գիտում՝ Թէ ինչ ջուղաք տայ... էլ հաց ու ջուր միտքը չէր բերում, գլուխն առնում՝ կորչում. սար ու ձոր պէտք էր ոտնաձակ տված որ նրան մէկ տեղ քնած քթել էին...» **)

Միմիայն Աղասին էր հասկանում Մուսիի դարդը, միայն նա էր մտածում իր սիրելի ընկերոջ վիշտը փարափելու մասին «... Սխ լաւ եմ իմանում՝ ազիզ ջան, որ սիրոյ Թեւ երեսիդ քովել ա, սիրոյ նեւը քեզ էլ ա զիպել, բայց ինչի՞ չես պարզ ասում, որ գլուխս եղ ղենեմ, սիրածդ գետնի տակին էլ որ ըլի հանեմ, ձեզ ձեր մուրազին հասցնեմ, ու ես էլ ձեր հալ տակին հոգիս տամ: Մէր ու նշանած գլխիս կրակ են ածում, սար ու ձոր ինձ՝ քիչ ա մնում, ուտեն, մէկ քար չունենք, որ գլուխներս վրէն գնենք, էլի դու՝ ո՞վ սէք, ո՞վ բնութիւն՝ ուղում ես

*) նոյնը էջ 234. **) նոյնը էջ 234—235

ցոյց տալ քոյ զօրութիւնը: Սխ՝ մօր կորչի մարդ, որ քոյ ձեռիցը պրծնի, քոյ ցաւը չտեսնի: Առաջ վառում, բորբոքում են մեր սիրտը, յետոյ էրում, խորովում. առաջ վարդի հոտով գալիս, մեր սիրտը մտնում, յետոյ փուշ ու սուր դառնում, մեզ կտրատում...» *)

« Հրեշտակ էիր, որ ինձ երեւցար,

« Երկրումն ես ծնվել Թէ երկնքիցը եկար.

« Մէկ ջան ունէի, էն էլ դու տարար.

« Այ իմ սուրբ պատկեր՝ արի հօգիս առ:

« Ամպին եմ սրտիս դարդերը պատում,

« Յրվում՝ գալիս չի, ու քեզ եղ ասում.

« Քար ու սար աչքիս ազի արտասունքն

« էլ եղ սիրտս ածում, էլ եղ ինձ էրում:

« Թող մէկ էլ տեսնիմ քոյ սուրբ պատկերը.

« Թող մէկ էլ տայ ինձ բաժակ քոյ ձեռը.

« Մէկ շունչդ առնիմ, ընկնիմ սարերը,

« Քեզ մատաղ անեմ իմ գլուխս, իմ օրը» **)

8. Հայրենեաց սէր:

Արովանիի զգացմանց աշխարհի. Թագն ու պսակը կաղմում է նրա մշտամօրմօր, Թախծալի և ոգևորութեան հասնող սէրը՝ դէպ իր Թշուառ ու կիսակործան հայրենիքը, դէպ իր անբաղդ և ճակատագրի ձեռքից հալածուած ազգը.

« Վայ էն ազգին, որ աշխարհում անտէր ա,

« Վայ էն երկրին, որ Թշնամու գերի ա,

« Վայ էն խալիսին՝ որ ինքն իր կեանքն, աշխարհը

« Զի պահպանիլ, ու հարամու ձեռ կտայ:

« Ով որ սարեր կերթայ իրան ֆորսն անի,

« Ով որ կուզի, տեղը նստած, մուլք դառի,

« Անտէր ազգին նրա գիւլէն կրդիպչի,

« Անտէր գլուխն նրա քիսէն կլցնի:

« Գատաղած ծովն ինչ կհարցնի լաց, չիւան.

« Նրա ֆրթնէն (ալիքը) ոչ սիրտ ունի, ոչ հօգի

*) էջ 236—237. **) նոյնը, էջ 235—236

« Թէ ճար ունիս, մի տար նաւիդ գլուխն իրան.
« Աչքդ թեքեցիր, ծովի տակին կբացվի:

« Ա՛խ արեգակ, բարի հրեշտակ՝ մէր մտի,
« Ի՛նչես կանգնել, սիրուն աչքերդ բաց արել.
« Հայի համար ուր դուս էլ չգտա դու խակի,
« Երարդ չի անիւ վաղուց է նրա աստղը թեքվել... » *)

Արեգակն յիշում է անցեալը, յիշում է պատմութիւնը, հայ ազգի պիտոյն անցածները և հիանում, ոգևորում է դարձեալ այդ ազգի տոկոսութեամբ, դիմացկունութեամբ և համբերատարութեամբ... « Էն օրհնեալ հողը, ուր Առաքիք, Պարսիկք, Հոնք, Ալանացիք, Մակեդոնացիք, Արաքք, Օսմանցիք՝ ջրհեղեղի պէս վրայ եկան, հարկւրաւոր ազգ ու աշխարհ ոտնակոխ արին, ջնջեցին, սրբեցին, թրի, կրակի մատաղ արին, ուր տեղ ուր տար չի մնացել, որ արին չտեսնի, քար չի մնացել, որ մարդ տակով չանի, ու հարկը մեր հարեան ազգեր էնպէս են հողի հետ հաւասարվել, կորել, որ էս օր ոչ նրանց չունչը կայ, ոչ անունը. բայց սուրբ հայոց ազգը, անյայթելի՝ Հայկայ որդիքը՝ իրանց կեանքը, թագաւորութիւնը, մեծութիւնը, փառքը, իշխանութիւնը, զօրքը կորցնելէն հետեւ, որ տեսան՝ թէ էս աշխարհակործան ջրհեղեղին, էս գազան ազգերին, որ սէկը միւսի առիցը ճողովակ ուր որ կամենում էին գնալ, նւրոպայ, թէ Ասիայ, հայոց հողովը պէտք է անց էին կացել, չնն կարող դիմանալ, աչքըները երկինքը քցեցին, գլխըները գոգըները դրին և հազար թրի տակից, հազար կրակի միջից սիրտ սրտի տված, հողի հոգու կպցրած, մինչև էս օր էլ՝ իրանց գլուխը, իրանց սուրբ հաւատը, իրանց սուրբ օրէնքը՝ էն վեհանձնութիւնովը պահպանեցին, որի օրինակը աշխարհում ոչ էլիւ ա, ոչ կրլի... բայց ինչ անէր հայոց խեղճ ազգը, որ նոյնան գէսը վեց հազար տարի, ոչ թէ քրիստոնէի կամ լուսաւորեալ ազգի, այլ հեթանոսի, կուսակաշի, մահմէդականի, անօրէնի ձեռին էր աչքը բաց անում, նրանց հետ քեալա տալիս, ու շատին շատ անգամ իր ոտի տակը քցում, բայց կարող է վարդը ծովի միջումը զօրանալ, մանիշակը կրակի առաջին դիմանալ. կարող է կակող ցորնի հասկը էն կայծակին ու կարկտին համբերել, որ մեր ազգը իր թշնամուն համբերել ա, եւ դիմացել:

*) Նոյն էջ 80, 81

Հայոց ազգ, հայոց ազգ, ձեր ջանին մեռնիմ. հայոց ազգ, քո հողին մատաղ՝ հայոց աշխարհ էն ո՛ր կաթը դուր ծծեցիր, էն ո՛ր մէջքը ձեզ բերեց, էն ո՛ր ձեռը ձեզ գրկեց. էն ո՛ր բերանը ձեզ օրհնեց, որ դուր էս հողին ունենաք, էս սիրտը ձեր միջուկը ըլի, էս հրաշքը դուր աշխարհին ցոյց տաք: էն ինչ աչք պէտք է ըլի, որ քօռանայ ձեզ շտեսնի, ձեր դադըր չիմանայ. էն ինչ բերան պէտք է ըլի, որ կապվի, ձեր փառքը չգովի, ձեր անունը չպաշտի. էն ինչ քարացած սիրտ պէտք է ըլի, որ ձեզ չսիրի, ձեզ իր հողին մատաղ չտայ... Դուր, դուր իրար պահեցէք, ինչպէս ձեր նախնիքը, դուր, իրար թաւիք քաշեցէք, ձեր նախնիքը միտք բերէք, ձեր հողն ու ազգը պաշտեցէք, ես եղ եմ դառնում, էլի իմ պատմութիւնն անեմ, բայց աչքս ճամփի ա, ականջս ձէնի, ձեր ջանին դուրբան՝ չթողաք, որ էս մուրազը հետըս գերեզման տանիմ ու հողումն մարմինս քրքրվի, երկնքումը հողիս տանջվի... » *)

«...Ոչ Ստորիք, ոչ պարսիկք, ոչ մակեդոնացիք, ոչ հռոմ. մայեցիք, ոչ պարթիք, ոչ մոնղոլք, ոչ օսմանցիք չէին կարող էն զօրութիւնը ստանալ, եթէ հայոց ազգը մէկի գէհը չէր պահել. Դէհը պահելով՝ դորդ ա՛ իր տունը քանդեց, չունքի իր բարեկամը վեր ընկնելուց եղոյ իր թշնամին աւելի եւ իր շարութիւնը գործում, իր ինաղը (Ջիգրը) հանում էր. բայց էս-տով հայոց ազգը արտրած աշխարհին յաւիտեանս յաւիտենից կարող է համարձակ ցոյց տալ, թէ ինչքան հողի ունէր, ինչքան կամաց զօրութիւն, սրտի հաստատութիւն, որ իրան չօրս կողմի էն հօր ազգերը կորան, փչացան, անունները չկայ, հայոց ազգը անուն էլ ունի ու իրան հաւատն ու լեզուն մինչև էս օր իր արնի գնովը պահեց, հասցրեց՝ որ մէկ ազգ էլ ա էսպէս օրինակ չունի: **)

Նա պատմելով հայերի՝ պարսիկների ձեռքից կրած հալածանքն ու տունջանքը՝ յանցանքի մի մասն էլ հայերի վրայ է գցում և գանգատում. « Սիրելի կարգացող՝ իմ անքի լոյս հայ էս քո հաւատակիցքն ու հայրենակիցքն են, որ ես ասում եմ, ու էրվում. քեզ հետ մէկ աւազանից ծնվել, քեզ հետ մէկ մեռնող ծծվել, մէկ խաչով կ'ըրվել, երա՛ք՝ որ լսում ես, սիրտդ ինչ ա ասում, ջիգեարդ ինչ: Դիտեմ՝ որ ասում կըլիս մտքումդ՝

*) Նոյնը, էջ 86-87 **) էջ 268-269.

էնպէս օրը գնայ, ո՛չ եղ գայ, քո թշնամին էս կրակի մէջը
չընկնի: Դիտեմ՝ որ սիրտդ էրվում, խորովում կըլի, ու ուզում
ես, որ էս անիրաւ ազգի երեսին էլ մտիկ չանես, նրան տես-
նէլիս՝ գլուխդ առնես, կորչես, բայց հաւատացի՛ր ինձ՝ մեղա-
ւորը նրանք չեն, մենք ենք: Մենք որ իբար թասիր քաշենք,
իբար պայծառացնենք, շէնացնենք, ծովն էլ տեղիցը վեր կենայ,
մեզ տակովը չի կարաւ անիլ, ինչ թէ օսմանցին, ես պար-
սիկը...» *)

«... Բայց վայ ձեր օրին, ձեր օղուշողին, թէ դուք կեն
դանի կանգնիք՝ ձեր աչքով տեսնիք սիրելիաց տանջանքն՝ մղդ-
կըտալով, ձեռներդ խաշած՝ ձեր դօշը ծեծելով, հող տաք ձեր
զլխին, թագէք ձեր որդին, ձեր սիրտը հանողին, կեանքը քան-
դողին եսիք դառնաք ու էլի չպրծնիք, էլի միշտ տանջվիք ու
ձեր հողի վրայ դուք մատաղ ըլիք, ձեր աշխարհումը էսպէս
դուք մաշվիք ու դեռ սիրտ չանէք, դուք չմիաբանիք, մէկ օր
էս սուր, թուրն, էս կրակն ու բոցը, էս պղինձն, շամբուրն, էս
վառ հնոցը դուք ձեր թշնամուն միշտ հաղիր չպահէք, նրան
դուք չէք, նրան չկոտորէք, ձեր ազգն, աշխարհը դուք ազատ
չանէք ու էսպէս թշուառ, տարաբախտ մնաք...» **)

Աղասին Անույ աւերակները տեսնելով՝ հրճուում է մտա-
ծում է Անին նորից կենդանացնել, բնակութիւն հաստատել
այդտեղ. « Մնանք էս սուրբ հողումը. մեր սուրբ թագաւո-
րաց գերեզմանը, մեր սուրբ եկեղեցիքը ազատենք՝ զողի, աւա-
զակի ոտքից: Հարբից աւելի ենք հիմիկ. ինչ ձեռք են քցել,
ձեզ ըլի: Մնանք էստեղ. ես մենք էլ մեր արինը մեր սուրբ
թագաւորաց հողի վրայ թափենք, ես քիչ քիչ նրանց քաղաքը
էլ եղ պայծառացնենք: Տուն կայ, Զուրը բոլ, հանդը, դաշտը
մեծ, մէկի տեղեակ հինգ դարմանալի եկեղեցիք. քարի տակիցը
ուզող կհանեմ, ձեզ կպահեմ: Բայց քրդատանցի հայերի
պատասխանն այս է լինում. « իման կէդնի անիծած խողում վնվ
կմնայ: Յայտաւորքն սուտ իման կխօսի: Մեր վիզը դարկեա,
մեր ջանը խանես, վաղախայ էս չօլում կէցող հմլայ մէկն էլ ա
չեղնի, չեղնի: Խաղար տարի խա աւան, խա գլուխդ ի քարին
զարկի: Մենք չընք կենայ, չընք գինայ, ինչ կասես՝ ասա: Մենք
մեր խողը չենք թողայ: ***)

Մյս խօսքերի վրայ սրտմտած՝ հեղինակը բացագանչում է

*) Նոյնը, էջ 94. **) Նոյնը, էջ 182. ***) էջ 249.

Աղասու բերանով. « 2էք թողալ, Աստուած ձեզ հետ. մեր աստ-
ղը մէկ անգամ ծովել ա, մարդն ինքն իր գլուխը որ թրի տա-
կը դնի, էլ ո՛ւր բանն ա կտրվիլ նրան բօմակ անի: Էսպէս
արինք՝ որ մեր տունը քանդվեց՝ է: Գնացէք, Աստուած՝ քարի
ճանապարհ տայ, ու ձեր սիրտը մէկ լիս քցի, որ ձեր խէրն ու
չառն իմանաք...» *)

Վերջը, ճարը կտրած, թուրք փաշայի օգնութեանն է դի-
մում. «... արտասուքն աչքերը լիքը՝ կթկին՝ ընկաւ Աղասին փաշի
ոտը. « էս գլուխը, որ ինձ էլ պէտք չի, էս դոշը՝ որ հազար աւ-
գամ ուզել ա, իր թուրն իր սիրտը խրի՝ բոլոր, բոլոր քեզ մա-
տաղ՝ փաշայ. հա էս սնաթին ինձ պանիք, հա ասածդ արեւ,
որ ես իմ ազգի մայրաքաղաքը էլի չէն տեսնիմ, եղոյ գետինը
մտնեմ: Բայց տաճկահպատակ հայերը դարձեալ պատասխա-
նում են իրենց ազատողին. « Անխաւատ աջամ, ծօ, ինչ կըզը-
րուցէ. ծօ, գիր չգինայ, կարդայ չգինայ, փաշութիւն կտան՝
հմլայ էլ իր սազ կածէ: Ո՛վ է խելք իման կորցրել, որ էմալ անի-
ծած տեղ գայ՝ բռնն դնէ: Ձիտակ Սջամ, Սջամի լաճ. ինչ կուզես՝
էրէ, ազլոր մազլոր չի խարցնիլ, հմլայ կբռայ, մեր ձէտ խան-
չեց (մեր ազլորը կանչեց)...» Եւ... Ա՛խ քաշելով, աչքը սրբելով՝
Աղասին Անին թողեց:... Էլի որ դեռ Անու պարիսպը, եկեղե-
ցիքը աչքին երևում էին, սիրտը մի քիչ հանգարտում էր. դօշին
խփում էր, անխ քաշում, կրակ վեր ածում: Հէնց սարի գլուխը
վեր էլան, որ էն կողմն անցնեն ու Անին պէտք է աներեոյ-
թանար, էլ չկարաց իրան պահիլ, թուլացաւ. ձիուց վեր ըն-
կաւ, չօքեց, ձեռները երկինքը քցեց, աչքերը Անու վրայ ու գո-
ռաց. « հա մա իմ սիրտս, ես տուր ինձ հունտը, ո՛վ դու երկ-
նային ստեղծող բարերար, ես իմ հոգիս էլ հանիլ, քեզ մօտ
տար, ես քո երկնքիցդ արեւ ինձ մէկ ճար:»

- « Քանի չունչս վրէս ա, քանի ձեռքս գլուխս,
- « Գրակ էլ որ թափես, խորսվես իմ սիրտս,
- « Էլի իմ հոգիս ուրախ քեզ կտամ,
- « Թէ Անու միջումն իմ մաւրինս թողամ:

- « Աչքեր՝ քօռաղէք, բայքի թէ էլ բաց
- « 2տեսնիք դուք Անու լուսահողն օրհնած,
- « Բայքի թէ մեռնիմ էս դարդովն էրված,
- « Հողս էլ ա հողին չմնայ կորած:» **)

*) Նոյնը, էջ 249. **) Նոյնը, էջ 262—263.

Արդեանը յաճախ իր պատմութեան կապակցութիւնը
թողնելով՝ շեղուած է նիւթից. ուզեալու է մէկ տեղ էլ ինքն
իրեն բացատրանչում. ... Բայց վա՛յ ինձ՝ հօր հասայ, ո՛ր տարաւ
ինձ իմ կսկիծը, իմ էրված սիրտը, Լեզուս չի, որ խօսում ա,
հոգիս ա, որ զգում ա, ազգիս արինը առաջիս թափում, իմ
հայրենիքն առաջիս քանդվում, իմ սիրելի ակաբը աղի արտա-
սունքը ու դառը սուրը՝ սիրտս էրում, խորովում. ինչպէս բեր-
նիս հուփ տամ. արինս քթովս ա դուս գալիս, աչքս կայծակին
տալիս. Զանս էլ տամ, էլի իմ թանկագին ազգի արինն ու ոս
կերքը Զօրագեալու հողումը չորացած՝ կարելի ա՝ թէ մէկ մար-
դի չէրեհէր, մէկ մարդ չիմանար, թէ ես էլ էս տեղ պէտք է գոհ
լլէի, չիմանայի, չտեսնէի, չլայի ու աղի արտասունքով չխընդ-
րէի...» *)

« Ա՛խ Վաթան, Վաթան՝ քու հողին դուրբան,
« Քո ծխին դուրբան, քո ջրին դուրբան.
« Է՛ս փառքն ունէիր, է՛ս պատին առաջ,
« Որ հմիկ աւերվել, մնացել ես անջան...»

« Ընչի՞ ձեր վախտը աչքս բաց չարի,
« Մարմինս հողին, Զանս ձեզ չտվի,
« Որ հմիկ էսպէս չթռչէի, չգայի,
« Ձեր հողը չտեսնէի, ձեր վրայ չլայի:

« Հող ունինք՝ խլած, կեանք ունենք՝ մեռած,
« Ա՛խ՝ ջրի, կրակի մենք եսիր դառած,
« Ոչ երկինքն տեսնի մեր սուգն ու լացն,
« Ոչ երկիրն պատովի՝ մեզ տանի ցած...»

« Ա՛խ՝ մեր սիրտն էսպէս ընչի՞ հովացել,
« Արինը ցամաքել, մեր կուրը թուլացել.
« Երբեք կտենիմ անձ՝ ես մէկ օր էլ,
« Մեր սուրբ երկիրը թշնամուց ազատիլ:

« Էն ինչ շունչ կրլի, որ էս նոր հոգին
« Փչի, վեր կացնի քնից մեր ազգին.
« Էն ինչ ձեռք կրլի, որ մեր աշխարքին
« Էլ եղ սիրտ տայ ու կանգնացնի կրկին:

« Ա՛խ՝ ես էն ձեռին կեանքս դուրբան կանեմ,
« Էն կոխած հողին երեսս կքսեմ,

*) Նոյնը, էջ 169—170.

« Ապրիմ՝ իմ արինս նրա մատաղ կանեմ,
« Մեռնիմ՝ հողիցն էլ միշտ նրան կօրհնեմ...» *)

Սակայն ո՛վ է ինչն էր այսչափ բազմակողմանի զգացմունք-
ներ ներշնչում Արդեանին. թող ինքը պատմէ.

«Ոչ քսան-երեսուն տարուց աւելի ա՝ իմ ազիզ հէր, իմ
սիրելի ազգ, որ սիրտս կրակ ա ընկել, էրվում, փոթոթում
ա, գիշեր, ցերեկ լացն ու սուք իմ աչքիցս, անն ու ոխը իմ
բերնիցս չի պակտում, այ իմ արինակից բարեկամք, որ մէկ
միտքս, ու մուրազս ձեզ պատմէի ու յետոյ հողը մտնէի. Սմէն
օր գերեզմանս առաջիս տեսնում էի, ամէն սհաթ մահուան
հրեղէն սուրը գլխիս պտտում էր, ամէն րոպէի ձեր սիրտն ու
դարդը՝ հոգիս էրում, մաշում էր, լսում էի ձեր քաղցը ձէնը,
տեսնում էի ձեր սիրուն երեսը, իմանում էի ազնիւ միտքն ու
կամքը, վախում էի ձեր ազիզ սէրն ու բարեկամութիւնը, մը-
տածում էի ձեր կորցրած փառքն ու մեծութիւնը, մեր առա-
ջի՝ էն հիանալի թագաւորաց, իշխանաց գործքն ու կեանքը,
մեր հայրենեաց, մեր սուրբ աշխարքի առաջվան սրանչիւիքն ու
հրաշքը մեր ընտիր ազգի աննման բնութիւնը ու արած քա-
ջութիւնները. Մասիս առաջիս էր կանգնած միշտ, որ մատով
ցոյց էր տալիս՝ թէ ինչ աշխարքի ծնունդ եմ ես, Դրախտը
մտքումս էր կենդանի, որ ինձ երազում, թէ լուրջ՝ միշտ մեր
երկրի անունն ու պատուականութիւնը՝ իմ առաջս էր բերում,
Հայկ, Վարդան, Տրդատ, Լուսաւորիչ՝ քնած տեղս էլ ինձ...ան-
դադար ձէն էին տալիս, թէ Հայկայ դաւակն եմ ես, Նոյեան
թողը, Էջմիածնայ որդին, դրախտի բնակիչը, դաշտում, թէ
Ժամում, չօլում, թէ տան՝ էն քարերն էլ ուզում էին՝ որ սիր-
տըս պոկեն, հանեն ուրտեղ որ իմ ազգի ոտը կոխել ա, ու էս
օր էլ կոխում ա, շատ անգամ մէկ Հայ տեսնելիս, ուզում էի՝
էլած շունչս էլ հանեմ, նրան տամ. բայց անձ՝ լեզուս փակ էր,
աչքս բաց, բերանս բռնած, սիրտս խօր, ձեռս պակաս, լեզուս
կարճ. Գանձ չունէի, որ գործով ցոյց տայի ուզածս, անունս
մեծ չէր՝ որ ասածս տեղ հասնի... **)

«... Հայաստան հրեշտակի պէս առաջիս կանգնել՝ ինձ

*) Նոյնը, էջ 250—251. **) Նոյնը, էջ IV., V.

թե էր տալիս: Ծնող, տուն, երեսայութիւն, աւած, լսած բաներ էնպէս էին կենդանացել, որ էլ աշխարհը միտքս չէր գալիս: Ինչ խաւ, կորած, մոլորած մտքեր ունէի, բոլորը բացվել, եղ էին եկել: Նոր էի իմանում, որ գրաբառ ու ուրիշ շիզոֆրէնի միջին էն սհաթը միտքս փակել, բխովել էին...*)

Եւահան Արովեանն իր այդ գաղափարներն ու գերակաները մարմնացնում է Աղասու անձնաւորութեան մէջ. «Մէկ բարիկենդանի աշակերտներս՝ որ բաց թողի, սկսեցի՝ ինչ որ երեսութիւնիցս լսած, կամ տեսած բան գիտէի, տակ ու գլուխ անիլ: Վերջը իմ ջիւան Աղասին միտս ընկաւ, նրա հետ հարիր քաջ հայի տղէք էլ իրանց գլուխը բարձրացրին ու ամէն էլ ուզում էին՝ որ իրանց ոտը գնամ: Միւսները մեծ մեծ մարդիկ էին, շատն էլ դեռ հայ սաղ սալամաթ՝ փառք Աստուծոյ, Աղասին աղքատ ու մեռած, նրա սուրբ գերեզմանին ղուրբան. Առեցի կեղծաւորութիւն չանեմ, նրան ընտրեցի...» **)

Աղասի, Աղասի. ով է այդ զգացմունքների աշխարհում ապրող, անձնանուէր, հայրենասէր, ծնողասէր և իղէալական պարզ բնաւորութիւն ունեցող երիտասարդը—թէ ոչ Արովեանի երկրորդ եսը, նոյն իսկ ինքն Արովեանը:

Այդ բոլորը, ինչ որ ասում և զգում է Աղասին՝ Արովեանի զգացմանց արտայայտութիւնն է. այդ է պատճառն ահա, որ զգացմունքների զեղման հետ համեմատելով՝ շատ քիչ գործողութիւն կայ «Վէրքում, վիպական կապակցութիւնը թոյլ է և ընդմիջումներով ու մենախօսութիւններով լի: Միմիայն Աղասու անձնաւորութիւնն է սկզբից մինչև վերջն աչքիդ առաջը, միւս տիպերը ստուերների նման երևում և կարճ միջոցից յետոյ նորից անյայտանում են:

Աղասին ամեն բարեմասնութեանց տէր և իղէալական անձն է. նրա թէ ներքին, հոգեկան արտայայտութիւնը և թէ արտաքին, մարմնի յատկութիւնները գերազանց են: Նա ամենքին սիրում է և ամենքն էլ նրան են սիրում. «... Աղասու բարի խասիւթը, բարի սիրտն ու հոգին քիչը կունենան: Էն հասակը հասել էր, քսան տարին անց կացել՝ նա դեռ հօրնը մօր առաջին էնպէս էր, ինչպէս մէկ անմեղ գառը: Մէկ օր նրանց խօսքիցը չէր դուռ էկել: Մէկ օր նրա բերնիցը մէկ թթու խօսք չէր լսված. աչքը նրանց աչքին առնելիս, նա նրանց միտքը իսկոյն

*) Նոյնը, էջ IX, X. **) Նոյնը, էջ IX.

իմանում ու գլուխը մահու էր տալիս, որ նրանց կամքը կատարի...*)

Գեղըցիք բոլոր նրա արեովն էին խնդում, նրա գլխովն օրթում ուտում: Ամէնի աչքը նրա վրայ էր, նրան էր գովում, նրան էր օրհնում: Մէկին մէկ փորձանք դիպչելիս, կամ մէկ դարդ ունենալիս, նա իր գլուխը եղ էր դնում, նրա մուրազին հասնում: Բերնի թիքէն հանում էր, ուրիշին ուտացնում: Էնքան իր ապրանքին, իր հանդին ու մալին չէր մուղայիթ, որքան իր հարեաններին...**)

Ամբողջ գլուխը երգում է.

« Աղասի ջան՝ գլխիդ ղուրբան՝
« Դու ես մեր թագն ու պարծանքը:
« Աշխարհս որ բոլոր մանգան,
« Ով կլի հատդ, դու մեր կեանքը:

« Դիւսովդ միշտ պտիտ կըգանք,
« Առ մեր հոգին՝ դու մեր հրեշտակ,
« Թէ թաղես էլ մեզ՝ ձէն կտանք,
« Էլ քեզ կօրհնենք, քեզ ղուրբան գնանք:

« Երկներին դու լիս ես տալիս,
« Ծաղկներին հոտ, համ ու հոգի.
« Դաշտ, սար ու ձոր քեզ տեսնելիս.
« Դիւսի վեր բերում քո առաջի:

« Բիւրբիւլն մեռած սաղիդ ձէնին.
« Վարդն թռուած՝ սէրդ յիշելիս,
« Ա՛խ են քաշում, տալիս գլխին.
« Վնյ են ասում, դու մտիկ չտալիս:

« Քանի սաղ ենք, քեզ ըլինք ղուրբան,
« Քո չվաքիդ տակին մնանք.
« Ախ, թէ մեռնինք, մեր գերեզման
« Էլ գաս, կոխես, որ դինջանանք...***)

Մեծամարդիքը, ջահէլ տղէքն էս կողմից վրայ թափեցին, որ Աղասու ձեռին, ճակատին պաշ անեն, քեօխվէն չթողաց՝ որ քնահարամ չըլի: Միւսներին ուզում էին սաղ սաղ ուտեն,

*) Նոյնը, էջ 25. **) Նոյնը, էջ 25. ***) Նոյնը, էջ 28

ճատ մօր աչքի մնացել էր կարօտ, որ նրան իր փեսայ շինի, նրա զխոյր պտիտ գայ, Ջահիլ աղջկէրքը նրա ձէնը լսէլիս, ուզում էին որ հոգինքը տան: Ճատ անգամ, ջրի ճամփին, կամ տան կտրենքին կանգնած տեղը, որ Աղասուն անց կենալիս չէին տեսնում, էնպէս էին կարծում ի՞նչ հրեշտակ է անց կենում, մնում էին քարացած, մայիլ էլած: Նրա ձէնը լսելիս, նրա բոյը տեսնէլիս, սիրտնքը կրակ էր ընկնում, խեղճները զնում, ուզում էին իրանց հոգին հանեն, նրան տան: Ջան զիւում ասէլիս, կամ ֆալ քցէլիս, կամ թիզ բաց անէլիս, ամէնն էլ իրանց մտքումը նրան էին դնում, երազում նրան տեսնում, վէր կէնում: Նրա սիրուն՝ ան, մի քաշում: Նրա ձեռի խնձորը, կամ վարդը, որ մէկի ձեռն էր ընկնում, որ փթում էլ էր, կամ չորանում, էլի նա ծոցիցը չէր հեռացնում, քնէլիս բարձին էր դնում, զարթնելիս դռին, երեսին, կամ քթին: Մէկ տեղ դօնաղ քլէլիս՝ հազար տեղից պատի արանքից, դռի չիմից, տան պուճախից՝ հէնց նրան էին մտիկ տալիս և շատը օւզում էր թէ հէնց էն սհաթը՝ եա Աղասու ձեռը նրա ձեռին դիպչի, կամ շունչը շնչին, եա թուրը սիրտը մրտնի, որ շուտով նրա արեին մատաղ քլի, որ Աղասին նրան թաղի, Աղասու սիրտը նրա համար մրմնջայ, Աղասու տըքը նրա վրայ լայ...» *)

Բայց Աղասու ամենամեծ առաքինութիւնն այն է, որ ճատն զարմանալի յատկութիւնները ունէնալով՝ էլի երեսի հետ երեսայ էր, մեծի հետ՝ մեծ: Խանի, Ջահիլ առաջի էնպէս էր կանգնում, ջուղաք տալիս, որ հէնց իմանաս թագաւորի օրդի քլի: Ծիծաղն ու խնդութիւնը նրա երեսիցը պակաս չէր հարկիդ, էնքան պարզ էր նրա սիրտը, էնքան հանգիստ նրա խղճմտանքը, էնքան արդար նրա հոգին: Նրա ամէն մէկ խօսքը անգին ջաւահիր էր...» **)

Ափսոս, որ բոլոր աղջիկների իղէալ Աղասու, հրաշալի նազուն, միմիայն Աղասուն գրած մի նամակով է ցոյց տալիս իր գոյութիւնը: Նրա նկարագրութիւնը չկայ: Դրա փոխարէն նկարագրուած է թագուհին, այն աղջիկը, որին պարսից զինուորներն ուզում էին փախցնել և որի պատճառով Աղասին սարէսար ընկաւ, քարէքար և ծնողներից զրկուեց:

*) Նոյնը, էջ 27 **) Նոյնը, էջ 27:

Ահա այդ բուն հայ դեռահաս աղջկայ կենդանի պատկերը: Թագուհին, Թագուհին, աշխարքի աչք Թագուհին, երկնքի տակին, գետնի երեսին անթաղամ ծաղիկ Թագուհին, դրախտ, մանիշակ, անգին, անհատ, աննման Թագուհին, ինչ լեզու պէտք է քլի, որ նրա գովասանութիւնը պատմի: Ինչ աչք, որ նրա տեսն ու կերպարանքը մէկ բանի նմանացնի: Ջարմաղ, լուսաթաթախ երեսը, որ արեգակի պէս լիս էր տալիս, ու վարդի պէս փայլում, գառնի էր սպլտակ քաթան, սառնի սպրթնել: Էն երկնանման աչքերը, որ տեսնողի հոգին վառում, կրակում էին, ընկել էին խոր, փակվել, կուլ գնացել: Թագուհին, մօրը մէկ Թագուհին, որ հրեշտակի նման, ում որ մէկ մտիկ էր տալիս, հոգին անմահական խընդութիւնով լցում էր: Նրա թախ-թուխ ունքերը, նրա շալ-շալ աչքերը, նրա նռնահատ թշերը, նրա բարակ-բարակ՝ դալամ քաշած պոռնները, նրա լուսեղէն ճակատը, նրա մարմառ, նուրբ քիթը, նրա բիւրիւլի լեզուն, նրա օսկեցնցուղ բուզը:

Մինչև էն հագաղը նրա ականջը՝ մէկ թթու խօսք չէր լսել, նրա աչքը՝ մէկ դառը օր չէր տեսել, նրա երեսը, մէկ կոշտ զրից չէր էկել: Վարդի պէս ծաղկել, մանիշակի պէս մեծացել էր: Դեռ ոտը քարի չէր դիպել, դեռ մատը մէկ փուշ չէր մտել: Տասնը հինգ տարին անց էր կացել, դեռ նրա անմեղ հոգին աշխարքիցս մէկ բան չէր խաբար: Նրա ընկեր աղջկէրքը զոռներին, կտրենքին էին ման գալիս, օր անց կացնում, եա ծունկը մօր ծնկանը կպցրած, եա կար էր անում, եա քարգահ, եա իրանց տանն ու դառն էր մտիկ տալիս, եա իրանց մալին, ապրանքին աչք ածում: Ղուշը գլխի վրովը թռչէլիս, կարմրատակած, շունչը կտրած, լեղապատառ տուն էր ընկնում, որ իր չվաքն էլայ մէկ ոքմին չտեսնի: Մօր մէկ մատը փուշ քլելիս, եա մէկ տեղը ցուէլիս, ուզում էր, հոգին հանի, իրան տայ, էլ քար, էլ խոտ չէր մնում, որ նա վրէն չը չօքի ու Աստու ողորմութիւնը խնդրի: Աղքատ տեսնէլիս՝ բերնի թիքէն հանում, իրան էր տալիս, որ նրան օրհնի, նրբանց արեշատութիւն խնդրի: Բաղն էլ՝ էն ժամանակն էր գրնում, որ լիսն ու մութը գեռ չէր բաժանված ըլում... »)

*) Նոյնը, էջ 63, 64

25 MAY 2013

SD4.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0568539

